

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

17.472

U66m - 766pu, U.

po 6y 7r

el' pua pzeed

hooj me

323.1 / 47 925

U - 40

18610

323.1 (47.925)

U-40

4
20 JUL 20

ԽՆԴԻՐ

ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԻՊ

ՓԱՐԻՉ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱՄԵԱՆ

1861

ԽՆԴԻՐ

ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ

№

ՄԱՅԵՆԱԴԱՐԱՆ

БИБЛИОТЕКА
Никиты Осиповича
ЭМИНА.

ՄԿՐՏՁԻ ԷՄԻՆ.

САНКТ-ПЕТЕРБУРГЪ

ՓԱՐԻՋ. — ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱՄԵԱՆ

Paris. — Typographie Arménienne de Walder, rue Bonaparte, 44.

23.1 (47.925)

26 SEP 2006

U-40

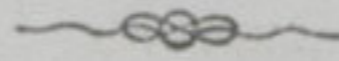
ՍԵՆՍ - ՊԵՆՏԻԱ, Ա

սխ

ԽՆԴԻՐ

ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ

ՅՐԿՐՈՐԴ ՏԻՊ

ՓԱՐԻՉ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱՄԵԱՆ

1861

40776

30 JUL 2013

17772

U.S. AIR FORCE

STARS

UNITED STATES

UNITED STATES
AIR FORCE

ԽՆԴԻՐ

Մ Ի Ո Ի Թ Ե Ա Ն

Հ Ա Յ Ո Յ

Ա

Չգե՛նք նոր եւ ապառնի պատմութեան, որ կրօնական չոր ու ցարձաք դրութենէ կարի ազատ սկզբամբ դատէ այս հին ու ազնիւ Ազգին անցեալն ու ներկայն . ուր բազմազան անցից մէջ, քափանցիկ աչք մը, կամ տեսութիւն մը միայն կարող է ուշի ուշով զննել եւ առանց կողմնակցութեան ու պաշարման տրամաբանել անոր բաղաձայն եւ բարոյական խնդիրները . յորում իսիս կարօտ էր այս ժողովուրդն ի սկզբանէ անիս, յորմէ եւ զուրկ մնալուն պատճառաւր դեռեւս կեանք մեծ վստահի մէջ ընկած էր, առանց բարեխնամ պաշտպանութեանն Օսմանեան Պետութեան, որ այս աւուր ունեցած ազգային շարժումը եւս ի շնորհս նոյն Պետութեանն է, անուրէս :

Եւ որովհետեւ դիպուածը շարժում է, եւ շարժումը ժողովրդեան մէջ մարդիկ ստեղծելու յատկութիւնն ունենալուն համար բաղդ համարված է, ուրեմն ժամանակ է հաւատարմի՛ թէ բաղդը

Հայոց պատմութիւնը պիտի տրամաբանէ ու դար առ դար մինչեւ իւր ասեցին իմաստասիրելով՝ նորահաս սեռին ամենայն բան նշմարաբանութեամբ պիտի աւանդէ, իբրեւ խրատ, կամ յանդիմանութիւն եւ կամ փառալերութիւն :

Դնենք ուրեմն մերինն այլ այժմեան բազմասեսակ խնդրոց հետ, ու ձգենք պատմութեան անաչառ վնոռոյն սակ, եւ տեսնենք թէ Հայոց զաւակներն ու թոռունք ինչ պիտի լսեն կամ օգտին :

Լսված էր թէ Հայ ազգ մի կայ յաշխարհս, որ Արեւելքի մէջ Քրիստոնէութիւնը տարածելու եւ կամ այն կրօնը պատշապանելու համար անբաւ արիւն թափած ու վերջապէս զոհ եղած է իրեն ընդարձակ Հայրենիքովր... զուրկ յամենայն փառաց եւ արտօնութեանց, սրկութիւնը միայն իրեն բաժին մնացեր է, որ հլուքեամբ ամէն ծառայութիւնը, պատառ մը հացի համար, յանձն առնելէն յետոյ, ստիպվեր է նաեւ հայրենիքը ձգել ու գաղթել աշխարհիս ամէն կողմերն, իրեն ապրուստ մը հարելու մտով : Եւ որովհետեւ օտարականին շնորհքը բնականաբար ամէն երկրի մէջ միշտ ծուռ է, Հայերն այլ իրենց մշտնջենաւոր փառապանութեանը եւ կամ բուն իրենց երկրին սրկութեանը մէջ դարերով կենալէն յետոյ, իրենց առաջին ամէն փառաց հետ բնական փառութիւննին եւս մոռանալով, կարծեր են թէ իրենց նախնեացն իսկ եւ իսկ հայելին են եւ սյնապէս պէտք է մնան մինչ ի յաւիտեան, զի սրկութեան համար ծնած են :

Այս վիճակին մէջ գտնուող ժողովուրդէն Եւրոպացին ինչ կրնար յուսալ... ո՛չ ինչ... : Ահա սյս էր Հայոց ազգին վրայ եղած համարումը ըստ փառապանութեան :

Հայերը, փառապանութեան դեռ չսկսած, տեսնելու միլիօնէն աւելի էին . բայց իրենց կործանման եւ փչնալուն պատճառները միմիայն փառապան սրկութենէ ծագած չէին, այլ կրօնական

խնդիրներով ազգային բաժանումն ալ բոլորովին օտարացոյց զիրենք մէկզմէկէ. եւ եղան ազգ մի սրուկ նսեւ ըստ կրօնականին, վասն զի կրօնը ազգութեան փոխելով, սկսան իսկ օտարի նման զիրար թշնամանել եւ անպատուութիւն համարելով Հայ անունը մերժել եւ հեռանալ ի նմանէ :

Այս կրօնական բաժանման հետեւութիւնները իջեցուցին Հայոց թիւը մինչեւ չորս միլիօնի, եւ որովհետեւ օտարազգի դելադրութեամբ արդէն ծագած ասելութիւնն ու արհամարհանքը արմատացաւ, գլուխ կեցան ամէն կրօնի եկեղեցականք եւ իրենց խրդին ու չորեքսասնադարեայ անլուծելի վեները այս խեղն ազգին բերանը դրին, ու սկսան զինքը բարոյապէս ննջել, յանուն կրօնի եւ քաղաքական իշխանութեան պաշտօնի : Եւրոպացին ու Հայոց լծակից ազգերն անգամ տեսան այս բացառիկ վիճակն ու հաւատացին, թէ Հայք արդարեւ սրկութեան համար ծնած էին. ուստի եւ բազմաթիւ ածականներով զարդարեցին զնա, որ ամէն բանի նմանեցաւ բնց ի Հայութեան... Եկեղեցականք, կամ լաւ եւս փոխանորդ կառավարութեանց, բոլորովին առանձնանալու համար քաղաքական անջատութեան չգոհացան, այլ ամուսնական առնչութիւնն անգամ արգիլելով անհնար ըրին նաեւ ազգայնութեան յարաբերական միութիւնը, որ Եւրոպացոց անհասկանալի՝ միանգամայն ծաղրելի է՝ մանաւանդ այս դարուս մէջ : Ահա այս էր Հայոց ազգին վրայ եղած կարծիքն ալ, ըստ կրօնականին, մինչեւ վերջի տարիներս :

Հայր քսան տարիէն ի վեր սկսաւ ամենածանր կերպիւ պրնրօսալ դէպ ի յառաջադիմութիւն, իսկ երկու տարի առաջ յանկարծակի գլուխ վերուց եւ ի զարմացումն ամենեցուն կանոնադրութիւն կանչեց, ու սահմանադրեցաւ : Եւրոպեան եւ Արեւելեան ազգերը տեսան Հայուն արիւնը, որ անարատ մնացեր

է մինչեւ ցարդ, շառ *h* անագան քան երբեք ըսաւ Հայն ու սկսաւ
շարժիլ, թորվելով այն ծանր մականունն որ *անուալ* ⁽¹⁾ բառով
բեռնաւորված էր յանիրաւի... բայց...

Խնդիրնիս համառօտելու համար ըսենք վերջի բառերնիս՝ թէ
այս ազգը թէպէտ օտարի շնորհած ածականներէն ու նմանու-
թիւններէն սկսաւ իրօք հեռանալ, սակայն դեռ Հայու շնմանե-
ցաւ : Ըսել է թէ այս վիճակին մէջ իւր Սահմանադրութեամբն
հանդերձ, բանի մը նմանութիւն չունի, հետեւաբար վախ ալ
կայ, որ օտարները զինքը ինչի որ ուզեն նմանեցրնեն, մինչեւ
որ ինքը բանի մը նմանի :

Ինչ՞ էր Հայն ու ինչ եղաւ, թող պատմութիւնը դատէ, ինչպէս
որ վերն ըսինք. մեր խօսելիքը արդի վիճակին վրայ միայն պիտի
ըլլայ. մեր փափաքը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ *քանի մը*, այսինքն,
քուն իսկ Հայու նմանեցրնել զինքը :

Մեր նպատակին գալով՝ սկսինք *Միութեան* խնդիրը լուծել,
եւ տեսնենք թէ մեր խրատն ու սկզբունքը պիտի հասկընայ կամ
պիտի ընդունի, այս կարեկցութեան ու համակրութեան արժանի
ազգը, թէ պիտի մերժէ!... փորձենք .

---

(1) *His. de l'Empire ottoman* (t. II, p. 17), par Juchereau de Saint-Denys.
Պատմութեանս *Լեզուագիտ* Հեղինակը Հայոց վրայ խօսելով այսպէս գրած է,
Ils ne donnent aucun ombrage aux Turcs, qui, pour les caractériser d'une
manière aussi exacte qu'expressive, les comparent aux chameaux, ces ani-
maux si doux, si patients et si utiles.

Տանիկը իրեն ժողովրդեան ստորին մասը նշանակելու համար, սովորութիւն
ունէր *հաւալ անուալ* ըսելու, նսնել այն աստիճանին՝ որ դեռ Կասպից ծովին մօտը
նսած էւ Հայերուն երեսն անգամ տեսած չէր : Եւ այժմ Տանկաց, Յունաց,
Հրէից, Պուլղարաց, եւ նոյն իսկ Եւրոպացոց ստորին մասերն անգամ այդ բա-
ռերէն ազատ չեն. եւ եթէ Տանիկը Փարիզ գայ եւ հրաշալի շինութեանց գործա-
ւորները տեսնայ, չենք կարծեր որ իրենց *պէշգաւտ* անունը շնորհէ. ուստի այդ
բառը մասնաւորապէս Հայոց սեպհականելը կամ սգիտութեան նշան է, կամ
ստաբիլութեան եւ կամ յիմարութեան :

Չկայ Հայ, մեր կարծեօք, որ միութեան չփափաքի, բայց տեսնենք թէ ինչ է Հայուն փափաքած միութիւնը, եւ ինչ կերպիւ կրնանք իրեն բացատրել հիմնաւորն ու անհիմք, մէկ խօսքով, կարելին ու անկարելին :

Ազգի կամ ժողովուրդի մը հետ խօսելու եւ համակրութիւնը գրաւելու համար, պէ՛տ է .

Նախ՝ անոր բարոյական պատմութիւնն աղէկ գիտնալ, որ կրօնականին հետ եւս կապակցութիւն ունի : Անոր ամենասրբազան աւանդութիւնք յարգել : Անոր կրօնական զանազան զգացումները պատուել, անխտրաբար : Իրեն բնականից կամ դրացի եւ կամ իրեն վրայ տրոյ ազգաց հետ ունեցած յարաբերութիւնները գիտնալ : Իրեն ներքին, այսինքն, բնականեկան եւ ազգային կենսակցական, ու դրսի յարաբերական զգացմանցը մէջ՝ գաղտնի եւ անբաժանցիկ տարբերութիւնը փոքր ի շատէ երեւակայել կամ նշմարել : Եւ վերջապէս, հասու լինել՝ թէ Հայը (որովհետեւ խօսեցնիս այս Ազգին հետ է) ինչ սկզբամբ կամ ո՞ր նիւթոց մէջ կրնայ միաբանիլ անխտրաբար, որ կրօնական խնդիրներէն ազատ ըլլայ, միանգամայն պարծանք համարի իրեն մասնակցութիւնն, սոյն խնդրոյն մէջ, որ համայն Ազգին հետ վերաբերութիւն ունի :

Աստուց վրայ փոքր ի շատէ տեղեկութիւն ունենալնիս է որ զմեզ
ֆաջալերեց խնդրոյս ձեռնարկութեան: Բայց կանգ առնենք հոս, 13
եւ նշմարտութիւն մը խոստովանելով ըստնք, թէ Հայը, կրօնական խնդիրէն դուրս ելածին պէս, առիւծ մըն է ամէն ազգաց դէմ իւր ազգակիցը միջեւ ի մահ պատշապանելու. Հայը երբէք չի ներեր օտարին որ զիւր ազգակիցը ննշելու յանդգնի. եւ եթէ նա զտնայել է այնպիսի վիճակներու մէջ, որ ազգակիցքը ձգած, մասնաձ կամ ոտնակոխ քողած ունի, անի կրօնական զգաց-

մանց պտուղն է եւ ոչ այլ ինչ . որով միայն ենթակայ եղեր է Հայր, պարսաւանաց եւ նախասանաց :

Եւ ահա այս երկու զօրաւոր իրերն են, Հայուն երկու-բնածին յասկութիւն եւ կերպարանք տուողները, զորս մեք պիտի ջանամք իրարմէ զատելով մի առ մի քննել, առանց իրեն սրբազան զգացումները վերաքննելու, եւ դարձեալ իրար կապելով միացնել այս Արեւելեան արթուն ազգը, որոյ նակասին վերայ վնասբար գրվեցաւ հերուքնէ ի վեր *հրահանգիչ* անունը, ի մասին բարեկրթութեան ապագայ սերնդոցն Ասիոյ :

Երկու սրբազան խնդիրներ ունիմք առջեւնիս, որ ըստ մեզ, մէկը միւսին զոհելը սրբապղծութիւն է : *Ազգայնութիւն* եւ *Կրօնք*, երկուքն ալ անդրժելի . առաջինը բնական ու երկրորդը բարոյական սրբազնութեամբ պատկառելի, ըստ մեր սկզբանց :

Վասն որոյ ինչպէս որ Ազգայնութիւնը, նոյնպէս եւ Կրօնքը պէտք է մեզ պատշապանել անխտրաբար, իբրեւ մտրդ եւ ոչ իբրեւ կուսակից ո՛ր եւ իցէ խմբի :

Չորս միլիօնէ բաղկացեալ Հայերն երեք կրօնքով բաժանեալ են իրարմէ, առաջին եւ ամենամեծ մասը *Լուսաւորչական* է, երկրորդը *Հռոմեական* եւ երրորդը *Բողոքական* : Ասոնց երեք մասն ալ մի եւ նոյն լեզուն, մի եւ նոյն բնաւորութիւնը եւ մի եւ նոյն սովորութիւնն ունին . սակայն, Հայութիւնն ալ երբէք իրարու չեն զոհեր, ըսելու չափ իրաւունք չունիմք այս տեղ, եւ այս բանն է ահա, որ առանց երկայն բացատրութեան կրնայ խնդիրնիս պարզել եւ ամենանիշտ գաղափար մը տալ մեր ընթերցողաց, թէ ո՛րչափ զօրաւոր՝ մանաւանդ վստահաւոր է կրօնաւորական դաստիարակութիւնը, անէր եւ ստիպեցաւ ժողովուրդի մը ազգայնութեանը համար :

Չենք ըսեր թէ կրօնաւորական դաստիարակութիւնը ըստ ինքեան

անօգուտ կամ պարսաւելի է, քան լիցի. բայց երբոր անով ժողովուրդ մը մինչեւ իւր ազգայնութիւնը կրնայ ուրանալ եւ անոր տեղը կրօնական անունն ընդունիլ, իրաւունք ունիմք ըսելու թէ կրօնաւորական սկզբանց հետեւութիւնը սրբապղծութիւն է յայտմասին, քանի որ հոն ազգութեան անունն կայ : Այս ալ անհասկանալի, մանաւանդ ծաղրելի խնդիր մըն է Եւրոպացոց համար, որ Հայք, մինչեւ ցարդ (դեռեւս պարծանօք) ինքզինքնին կամ զմիմեանս, *Կաթօլիկ* եւ *Փոթօքսթանդ* անուանելով, ուզած ըլլան իրենց խմբիկը կրօնական անուամբ, զոս ազգ եւ զոս ցեղ համարիլ..... Ասի զգետսին *ես մարդ եմ*, առագաստին ալ *ես նաւ եմ*, ըսելէն քննաւ տարբերութիւն չունի. բայց մարդը մարդ է եւ ոչ զգետ, նոյնպէս նաւը նաւ է եւ ոչ առագաստ, թող որ ամէն մարդ յատուկ անուն ունի, ինչպէս ամէն նաւ . իսկ զգետն ու առագաստը իրենցինէն ուրիշը չունին եւ չեն կրնար ունենալ : Թող ներեն մեզ ընթերցողք, այս աննունի բաղդատութեանցս համար. բայց այսպիսի արտաւանգ խնդրոյն վրայ տրամաբանօղինք իրար իմաստակութենէ երբէք դուրս չելներ...

Լուսաւորչական Հայր (թուօք, երեք ու կէս միլիօնէն սլ աւելի) բոլորովին տարբեր դրութեան մէջ է յայտմասին, եւ այս դրութիւնը խիստ պատուաւոր է՝ մանաւանդ Եւրոպացոց առջեւ. վասնզի նա, *Լուսաւորչական* բառը չի գործածեր, եթէ ոչ, միմիայն կրօնական խնդրոց մէջ, եւ սոյն ալ հարկը պահանջած ասեցին :

Հայր ընդհանրապէս *Հայ* է, ազգաւ եւ կրօնիւ, նսնել իրեն երկու մաս Համազգեսցը դրութեամբ. որք թէպէտ միայն կրօնիւ առանձնացած են, սակայն հարկը պահանջած ասեցին *Հայ* անունը իրենց վրայէն զերծելու եւ միմիայն Լուսաւորչականաց սեպհական անունը համարելու միտք պատրաստ են. եւ սոյն, ամենայն լրջութեամբ եւ իբրեւ նոյն մեծագոյն մասին կրօնքը

նշանակելու մտով : Այս մասնաւոր եւ հակասական կացութեան պատճառն ուրիշ բան չէ, բաժանեալ մասանց կողմանէ, եթէ ոչ մեծագոյն մասին ասենով իրենց վրան յարուցած կրօնական մեծ հալածանքը յիշեցրնելու համար : Հալածող ազգաց յանցանացը համար վայելուչ նախասինք մըն է այս, որ Հայոց Լուսաւորչական մասն ալ պիտի կրէ մինչեւ այն ատեն, որ իրեն հալածած մասերուն հետ անխտրութեամբ վարվի եւ ազգայնութեամբ միանայ :

Այսու ամենայնիւ Հայր չէր միայն այս յանցանաց մէջ՝ ժամանակաւ ամէն Ազգ բնդհանրապէս կրօնք ազգայնութեան տեղ բռնած էին, եւ այս դրութեան անբնական ըլլալը դեռ շատ ատեն չէ, որ երեւան ելաւ . բայց անցեալ դարերուն մէջ կրօնական ազատութիւնը հալածելուն սկզբունքը ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ ազգութիւնն իրեն ամբողջութեանը մէջ պահելու, կամ անկէց ելնելիք ուրիշ ազգի մը ձեւակերպութիւնն արգիլելու համար : Ըսել է թէ ազգասիրական ոգին էր զիրենք ստիպողը, որ ելան ազգին միութիւնը պահելու մտով՝ հալածանք, ահաբեկ, չարչարանք եւ անպատեղի նեղութիւններ հնարեցին, եւ վերջապէս չարութիւն չմնաց որ ի գործ չդնեն . եւ այս ամէնն ի սէր Ազգի եւ միութեան նորա : Եւ որովհետեւ Հայն ալ իր ազգութիւնը ամբողջ պահելու նպատակաւ ուրիշներէն տարբեր սկզբունք մը չունեցաւ, ներելի է հաւատալ, թէ ուրիշներէն աւելի մեղաւոր չէր յայսմ մասին, եւ ոչ այլոց կիսուն չափ դատապարտելի, քանի որ նա գտնէ այն սնոսի պարծանքը չունեցաւ ու այլոց նման ինք զինքը քաղաքակրթեալ շանուանեց եւ *արքայն Բարբուղիսկոսի* գիշերուան ահռելի կոտորածը չերազեց... Եւ որ կրնայ յիշել կամ յիշեցնել զայն, առանց անոր կարմրագոյն ամօթն իր դիմաց վրայ կրելու :

Բայց ձգենք այս ցաւալի դիպուածները, որ մարդկային սեռին անկրթութիւնն ու անզբոսութիւնը հաստատելէն ուրիշ արժէք

մը չունին. եւ դառնան մեր խնայն, զոր վերն ընդմիջեցին :

Հայոց ազգային վարչութեանց իշխանութիւնները բոլորովին կրօնական են, Լուսաւորչական եւ Հռոմէական իրենց առանձին Պատրիարքունիքն ունին, Բողոքական ալ կրօնասէր աշխարհական մի, Ազգապէս անուամբ: Պարզեմ այս խնդիրը փոքր ինչ :

Պատրիարքական բարձր իշխանութիւնը, ժամանակաւ Օսմանեան Պետութեան մասնաւոր արտօնութեամբը հաստատուած էին, Թրքաստանի երկու երեւելի եւ բազմաթիւ հպատակ ժողովրդոց համար. այսինքն, մին Հայոց եւ միւսը Յունաց հոգեւոր եւ առօրին կառավարութիւնները հսկելու, եւ այս երկու ցեղ ժողովրդոց կրօնական արտօնութիւնները ապահով դրութեան մէջ պահելու համար: Այս սկզբունքը Օսմանեան Պետութեան աչալրջութեանը պտուղն էր, որ գիտէր եւ գիտէ մինչեւ ցարդ, թէ ինչ կերպով վարելու է ստրկացեալ ժողովուրդները, որ հլութեամբ, ո՛չ միայն իրարու, այլ բուն իրենց կրօնակցացը հետ խաղաղութեամբ, ապրին, եւ հետեւաբար նանաչեն իրենց պատրիարք առ Տէրութիւն ըստ քաղաքականին, եւ առ Պատրիարք ըստ կրօնականին: Եւ որովհետեւ այս սկզբունքը արդէն ունէր Օսմանեան Պետութիւնը, երբոր վերջի տարիներս Հայոց մէջ կրօնական բաժանումներ ծագեցան ու Պատրիարքական երկու զատ իշխանութիւն եւս հաստատել հարկ եղաւ, բնականաբար դժուարութիւն չէր կրնար հանել Տէրութիւնը զանոնք հաւասարելու Հայոց եւ Յունաց Պատրիարքութեանցը:

Այն ալ չմոռնանք ըսելու, որ (թէ եւ հակառակ իւր սկզբանց) Օսմանեան կառավարութիւնը մէկէն ի մէկ չուզեց զիջանիլ այսպիսի արտօնութիւններ եւ կամ պատրիարքութիւններ բազմապատկելու, իբրեւ թէ Հայուն միութիւնը չեղձանի . . . Բայց կրօնա-

կան խնդիրն ինչ սներ չէ կործաներ, ո՞ր երկրի մէջ աւերման գործիք չէ եղեր եւ ո՞ր Տէրութիւն չէ գիջուցեր... Լուսաւորչականաց կողմանէ ծագած կրօնական հալածանք, բաժանեալ մասանց պաղատանք, այն ասեցի փառաներուն կառաւակաւորութիւնը եւ օտարազգի կրօնաւորաց խորամանկ եւ գաղտնի հնարքները՝ դիւրացուցին այս եղծանիչ որոշումը Տէրութեան առջեւ : Եւ յիշաւի, Օսմանեան կառավարութեան առաջին եւ սրբազան պարսէ մըն էր բարեխնամել, հսկել եւ արգիլել այս կրօնաւէր ժողովրդեան մէջի ծագած մահացուցիչ երկպառակութիւնները՝ մանաւանդ այն ասեցին, որ ազգութիւնն ու կրօնքը խառնաշփոթ դրութեամբ, յասկացեալ անուն անգամ չունէին Արեւելի մէջ :

Իսկ այժմ լուսաւորութիւնը ծագեց, ու սարիներէն ի վեր պատրուակեալ եւ սփռեալ խնդիրը բացատրելով յայտնապէս լուծեց ու Հայուն առջեւ հաստատեց թէ *այլ է ազգութիւն եւ այլ է կրօն* : Հայոց Ազգին ամէն խմբի լուսաւորեալ մասունք, ասի ընդունեցին եւ սկսան գիրար բարեւել, իրարու ձեռք սեղմել. ազգային անմահ արեան համակրական եռումը զգալ ու սրբամութեան եւ ուրախութեան, երկու հակառակ զգացմանց մէջ, անցեալին վրայ ծիծաղելով արտասուել..... Տէրութիւնը դիտեց այս նորածին զգացումը. այն, որ ասեցով՝ երկու կամ երեք եղբարց ընտանի խռովութիւնները, յատուկ եւ մասնաւոր արտօնութիւններ շնորհելով, հազիւ հազ կարացեր էր դադրեցնել, բարեխնամ հօր աչօք հայեցաւ այս եղելութեանց վրայ, եւ տեսնալով որ խռովեալ Հայ համազգիք հաշտութեան առաջին փայլափոխն առին, եւ իրեն Պետութեանը հպատակօղ զանազան ազգաց բարօրութեանը համար, իւր ընդունած եւ նոր ի նորոյ հրատարակած նպատակին ու սկզբանցը համեմատ սկսան շարժիլ. այն ասեցը, ըսինք, Տէրութիւնը իրեն համակրութիւնը նորոգեց Հայոց վրայ,

Եւ ձգեց որ լուսաւորութիւնը ինք իրեն իր պաշտօնը կատարէ :

Այս վիճակին մէջ Հայոց մեծագոյն մասը կանոնադրութեան հետամեկով Սահմանադրութիւն մը ծնաւ, ըստ ամենայնի եւրոպական սետուքեամբ եւ ոնով : Օսմանեան Տէրութիւնը այս ալ լուսաւորութեան պտուղ, եւ իրեն նպատակին հարմար գտնելով հաստատեց զայն : Ասեցէ մը յետոյ Հռոմէական մասն ալ սկսաւ իրեն Համազգեաց հետեւիլ եւ Սահմանադրութիւն մը կանոնադրել, որ մեր լսածին նայելով՝ լրանալու վրայ է :

Երկու տարիէն ի վեր, Եւրոպիոյ երեւելի եւ Հայաստէր անձինք, գրեթէ սիրահարեցան այս ժողովրդեան, որոյ քաղաքակիրթ ընթացքը եւ բարոյական շարժումը մեծ ցնծութիւն պատճառեց իրենց եւ յոյսեր ունեցան ընդհանուր ազգային բարօրութեան մը :

Իսկ մեծ զարմանքով տեսան նաեւ այս, որ Սահմանադրեալ մասը, մինչեւ ցարդ դեռ չկրցաւ ազգային եւ կրօնական խնդիրներն իրարմէ բաժանել, կամ գէթ այս խնդրոյն վրայ քիչ մը խօսել. եւ մնաց նոյն իսկ դրութեան մէջ, ինչպէս որ էր ի վաղուց անտի, այսինքն, Ազգային Սահմանադրական Վարչութիւնը, նոյն իսկ Լուսաւորչականաց շրջանէն դուրս չէլաւ, եւ միւս երկու մասանց բարօրութեանը չկրցաւ ծառայել, որով քաղաքական *անվտանգութիւնը* կրօնականին պէս Ազգին ընդհանրութենէն անջատեալ մնաց, հետեւաբար Սահմանադրութիւնն ալ այն ուժը չունեցաւ, ինչ որ լուսաւորեալ անձինք յուսացած էին. որով եւ Տէրութեան նպատակին ու սկզբանցը ծառայելու պարտքն ալ ուշացուց այս Վարչութիւնը, որ միմիայն *Ազգային վտանգաւորը* կարող էր փութացուցանել... Փոքր ինչ կանգ առնենք հոս, եւ տեսնենք թէ ասոր իրական պատճառները կրնամք համարօտել :

Մեծ եւ անհնարին խնդիր մը կայ այս Ազգին միութիւնը արգիլող, որ Եւրոպացին ալ գիտնալու պէտք ունի, եւ որ խիստ

0101
40776

դժուարաւ, դեռ եւս ուշ, պիտի հասկանայ Հայր. վասն զի նր Հայուն որ հարցնես, թէպէտ միութիւնը չմերժեր, բայց նորա առաջին զգացումն ու տեսութիւնը կրօնական օրջանէն երբէք դուրս չելներ :

Հայն իր քաղաքացիութիւնը ստիպուած փոխելէն ի վեր իր ազգային դաստիարակութիւնն ալ բոլորովին կրօնականի փոխվեցաւ. եւ որովհետեւ կրօնաւորաց ձեռքն էր իրեն սիրտը, այսօրուան օրս Լուսաւորչական, Հռոմէական եւ Բողոքական, ամէն ալ մի եւ նոյն դրութեան մէջ, ըստ ամենայնի յար եւ նման են իրարու, ուստի եւ *միութեան* ձայնը առաջին անգամ լսող Հայուն՝ առաջին մտածումները բնականաբար այն է, թէ՛ բազմաթիւ կամ փոքրաթիւ երկու հասուածներն իրենց պիտի յարին ու *կրօնի միասնակ*... Եւրոպացին թող չզարմանայ ասոր վրայ, Արեւելեան բոլոր ժողովուրդներն այս վիճակին մէջ են. եւ կրօնաւորաց չոր ու ցամաք դաստիարակութենէն ասկեց ուրիշ բան չյուսացվիր..... :

Ուստի այսպիսի դրութեան մէջ զտեսնելու եւ կրօնաւորաց դաստիարակութիւնը դարեւրէն ի վեր ծծող Ազգի մը խիստ ներելի է, որ չէ՛ թէ միայն առաջին զգացմանը վրայ հաստատվի կամ ազգայնութեան խնդրոյն երես դարձնէ, այլ եւ ուրիշ նուազ ժողովրդոց նման, ամէն բանի վրայ բնականաբար կասկածոտ աչօք նայի :

Ով՞ կրնայ պարսաւել կամ նախաստանաց արժանի համարիլ զԼուսաւորչական, զՀռոմէական եւ զԲողոքական Հայն այս բանին համար, երբ նա իրեն ընդունած անհաստատ ու խախուտ դաստիարակութեամբն ուխտ քրտնի պէս է արդէն, ամէն բան մերժելու եւ ամէն բանի չզիջանելու, որպէս զի չխաբվի իւր այլակրօն ազգակիցներէն :

Հայր յանցանք ունի այս տեղ, չէ որ այս ալ դաստիարակութեան պակասութենէն եւ կամ անոր խանգարմանէ ծագած սգիտութեան պտուղն է :

Եւ միքէ Կրօնք Ազգութենէն աւելի սրբազան չէ ըստ հաւատոյ, միքէ կարելի է մարդու ներքին համոզման վրայ իշխել, հաւաստի ձեռք դնել, խիղճը բռնադատել եւ կամ մարդու կարծած ներմակին սեւ, ու սեւին ներմակ ըսել... Մեզի համար համոզումը ըստ ինքեան սրբազան է, եւ չենք կրնար դասապարտել զմին կամ արդարացնել զմիւսն . Արարչին ու արարածին մէջ բաժանում ձգտող սասանայ է, եւ եթէ մանկութեան ասեցի մեր տեսած, եւ աչքերն ու քիթը խզած պակասութիւնս իսկ եւ իսկ նմանութիւն ունի նա, այդ կերպարանքը մեր աչաց խիստ սգեղ եւ անհանելի էր . ուստի եւ անոր նմանելու փափաքը դեռ չունեցանք, այսուհետեւ ալ ունենալու միտք չունիմք, հետեւաբար թշնամի եմք բռնադատիչ եւ խղճի տրոյ սկզբանց, մանաւանդ անոնց որք կրօնական խտրութեանց վրայ խստութիւն մըն ալ աւելցուցած են :

Իրաւ է որ կրօնքն ալ վաղուց ի վեր իրեն դառնութիւններն ու խստութիւններն ունեցեր է եւ ունի . բայց անոր դառնութիւններէն ու խստութիւններէն զերծ եւ ազատ մնալու համար՝ լուսաւորութիւնն եցոյց մեզ, թէ՛ որ եւ իցէ կրօնք, ամէնն ալ ազատ թողելու եւ յարգելու է . իսկ կրօնքը ազատ թողելու եւ յարգելու համար ալ առանձին եւ առաջինէն աւելի սրբազան կրօնք մը պէտք է մարդու, որոյ քահանան՝ միանգամայն երկրպագուն ինքը պէտք է ըլլայ, եւ մինչեւ որ մարդս այս բնական կրօնը չունենայ, կրօնից ազատութիւնը բարոյապէս վտանգի մէջ է միշտ : Այս է անհամար ունեցած սկզբունքը ամէն Աստուածապաշտ կրօնից համար, որ անստեղծ եւ անմահ Արարչին ինքը սովորեցուցած է .

մեզ, իւր յարածամ հրաշքներովը, յորում հաւաստացած եմք ի մանկութենէ հետէ եւ պիտի հաւաստամք յաւիտեան : Բաւ համարինք այսօր Հայոց աշխարհականաց վրայ, եւ դառնանք երկրորդին :

Ազգային միութիւնն արգելօղ խնդիրը միայն այս չէ. աշխարհական ժողովուրդը որչափ խիստ որ ըլլայ՝ անի կրթելը, լուսաւորելը եւ քաղցրացնելն անկարելի չէ, որովհետեւ ինքը գիտէ իրեն ինչ վիճակի մէջ ըլլալը. իսկ անդին հոգեւոր մաս մի կայ, որ դիւրութեամբ չգիշանիր ըսեմք, փոխանակ երբէք չգիշանիր ըսելու. այս մասը ամէն բան գիտէ եւ չգիտցածը չկայ. ասոր հետ ինչպէս խօսելու է, որ ըստ իւր սովորութեան, *ան քու գիտնալու բանդ չե, տող ծանր նստե, չգիտցած բանիդ մի խառնըվիր չըսէ...* Ահաւասիկ մաս մը, որոյ լեզուն, սրամաքանութիւնը, կամքը եւ մէկ խօսքով, պաշտօնը (քաղաւորաց պաշտօնէն ալ բարձր) Աստուածային հրով սրբացեալ բան մըն է ժողովրդեան առջեւ : Պատկառելի մաս.... բայց ոչ առաւել քան զխնդիր Միութեանն Հայոց : Իսկ մեք դարձեալ եւ պատկառանօք խոնարհինք ու հանենք զխաարկնիս, եւ կուրձներնիս կոնկելով՝ մերձենանք ու բացատրենք ըսելիքնիս :

Ըսինք վերը թէ Հայոց երեք մասին ալ կառավարութիւնը կամ վարչական Իշխանութիւնը, ըստ հոգեւորին ու ըստ մարմնաւորին հոգեւորականաց ձեռքն է. ինչպէս պիտի հասկըցնենք այս պատկառելեաց, ազգութեան եւ կրօնից այլեւայլութիւնն ու երկու վարչութեանց միութեան անբնականութիւնը, հետեւաբար այս երկառմի իշխանութեան վնասակար ըլլալը՝ մանաւանդ իրենց սրբազան պաշտօնին... Սոքա խրատի կարօտ չեն, ազգայնութեան նշանակութիւնը լնա գիտեն. ազգասիրութիւնը եւ հայրենասիրութիւնը մեզի չեն հարցներ, քարոզելը գիտեն, բայց մտիկ ընելը երբէք. վերջապէս ինչ որ խօսինք, անկէց աւելին, ընդարձակն

ու խորագոյնը գիտեն : Ճար մը կայ արդեօք իրենց մերձենալու :

Առայժ երթանք եւ եկէ՛ք տեսնենք թէ ինչ է իրենց պատճօնն ու կարողութիւնը :

Մեր ծնունդէն առաջ՝ մեր գոյութիւնը իրենց հրամանաւն օրինաւորեալ է. իրենց հանութեամբը կամ շնորհիւր Եկեղեցոյ զաւակ կամ անդամ եղած եմք. մեր մանկութիւնը, պատանեկութիւնը եւ երիտասարդութիւնը իրենց տիրական ներգործութեամբը փաթութեալ է, գուցէ մեր բանականութեան եւ անբանականութեան վնիռն ալ, իրենց դաստիարակութեամբն, իրենք տուած են. մեր ներքին երջանկութեանց կամ թէ թշուառութեանց, նոյնպէս եւ խղճերնուս ամենաբարակ եւ անտեսանելի թէլերն իրենց ձեռն ունին եւ կարող են նմանեցնել զմեզ ինչի՛նք որ ուզեն. իրենք են մեր ցաւոց փարատիչը, առողջութեան յոյսը, մեր հոգին յերկինս բառնալու կարապետը, մեր հոգին առնօղ հրեշտակին համբայ որոշօղն ու սյս կամ սյն համբէն գնա ըսօղը. եւ վերջապէս իրենց միայն տրված են այն երկայն բազուկները, որ կարենան մէկով երկրիս վրայ՝ եւ միւսով երկնից մէջ կապել եւ արձակել :

Եւ անհաւաստիկ թշուառացեալքս, Աստուծոյ կենդանոյ առջեւը սեւ կամ ներմակ երես ելնելով, վերջի վնիռնիս բեռնաւորեալ, գոնէ երկբայական վինակէն ազատեցանք ըսելու իրաւունք ալ չունիմք. վասն զի ոմանք ի սոցանէ դեռ չեն ուզեր վերջացնել իրենց պատճօնական տիրութիւնը, եւ մեզ խղճալեացս համար *խառնութիւն* եւս ունին տալիք... Ասոնք են անհա, որոց հետ խօսելու եւ տրամաբանելու խորհուրդն ունէինք. բայց իրենց սրբազան պատճօնին ու կարողութեանն առջեւ՝ լռութենէն եւ կատարեալ լռութենէն ուրիշ ամէն բան յիմարութիւն է... Իսկ որովհետեւ պէ՛տք ունիմք եւ իրենց կարօտ եմք, խելացութիւնն սյն է, որ աղաչանաց եւ պաղատանաց ձայն բարձրացնելով, ըսենք, ի սէր

միութեանն Հայոց . Հոգեւոր Տեարֆ ժողովրդեան խիղճը , կեանքը , մահը եւ յարութիւնը , որ ձեր ձեռքն էր եւ է , դարձեալ ձեզի թող մնայ , բայց աղաչեմք , ի սէր բազմաց , ի սէր ձեր հոգեւոր զաւակաց եւ վերջապէս ի սէր Հայ Ազգին , թող տուէք որ աշխարհականը իւր բարօրութեան ինք աշխատի , իւր ֆաղափական կեանք ինք բարեկարգէ , իւր որդիք կրօնականին մէջ ձեր միջնորդութեամբը կրթելէն յետոյ , գիտութեամբ ալ ինք զարգացնէ , ու մարդկութեան եւ Ազգին բարի եւ օգտակար անդամներ պատրաստէ :

Այս ամէնը ուրիշ կերպիւ չլինիր , բայց միայն *Ազգային միութեամբ* , եւ որովհետեւ դուք , եթէ ձեր պատճօնովը չառանցնանաք , այսինքն , եթէ աշխարհական վարչութենէն բոլորովին ձեռնքալի չլինիք , Հայերը չեն կրնար միանալ , եւ առանց այս միութեան ամէն բան աւերի մէջ պիտի մնայ , ինչպէս որ էր մինչեւ ցարդ :

Պէտք է ուրեմն , Հոգեւոր Տեարֆ , եւ պատրաստ է , որ դուք ֆաւովիք ֆաղափական պատճօնից , եւ յանձնէք ժողովրդեան , ինչ որ իրենն է , որպէս զի կարող ըլլան հոգեւորք եւ աշխարհականք , *սաղ զկայսերն կայսեր եւ զԱստուծոյն Աստուծոյ . . . . .*

Այսչափն ըսելու արժանութիւն տուին մեզի . . . . . բարի է . փոքր մի եւս մերձեցանք մեր խնդրոյն , գուցէ խօսքերնուս ուշ դնելու շնորհն ալ ընեն մեզ :

Հասկըցվեցաւ որ մեր ուզած միութիւնը ֆակելով կապել մըն է . բացատրենք թէ ինչ պատճառաւ Հայոց միութիւնը կարելու է , եւ թէ ինչո՞ւ այս Ազգին համար անհրաժեշտ եւ ամենահարկաւոր :

Բ

Հայոց Ազգն իր ունեցած (եւ Տակիսոսի դժգոհ վկայութեամբը , Քրիստոսի ժամանակէն ի վեր , հաստատուած) բնական արթնութիւնը դարերէն ի վեր պահելէն յետոյ , ստրկական վիճակին մէջ անգամ բոլորովին չքմեցաւ : Պատմութեան մէջ Հայուն ծնունդն ու կեանքը , կարծես թէ յուզմամբ եւ վրդովմամբ սնացած է . այսպիսի մշտաւարժ Ազգի մը , (որուն քաղաքականութիւնը եղծանվելէն յետոյ , արժանութիւնը միմիայն իր կրօնիցը մէջ մնացած է) ներելի էր , որ կարծեցեալ ազատութեամբն իր իրաւունքը պահէ , եւ հետզհետէ *Պարսիկի* դաստիարակութեան հակելով՝ մոռանայ ինք զինքը՝ եւ ունեցած միութիւնը քակէ . . . :

Ամէն մեղաց բողոքիւնը կայ , ըսեր են . Հայն ալ իրեն յանցանացը համար բաւական պատիժ կրեց . բայց կախաղանը չելնելու չափ սքափութիւն , ուշիմութիւն եւ խելք ունեցաւ , ու քուէարկեց իրեն Սահմանադրութիւնը ի լուր ամէնայն աշխարհի , իբրեւ առաջին քաղաքացի դէպ ի միութիւն :

Համազգեաց ուշիմ ու լուսաւորեալ մասը , խիստ լաւ , եւ փորձով ալ գիտէ , թէ կրօնական միութիւնը ո՛չ միայն անկարելի , այլեւ անոր փափաքելն անգամ յիմարութիւն է . վասնզի եթէ ասոր շէնքը բազմահամար մտերու համոզմանցը վրայ պիտի հիմնըվի , ասի ո՛չ հաստատուն բան է եւ ո՛չ ուշադրութեան արժանի .

թող որ կրօնական բաժանում շնորհիւ եմք, իսկ միութիւն երբէք.
Ահաւասիկ աշխարհիս բիւրաւոր խմբերն առաջեւնիս դրած են.
Այ՛ք ունեցողք թող տեսնէ՛. արեւելեան այն առածն ալ մեր ըսածին
վկայութիւն կրնանք բերել, թէ՛ ամէն մարդ խելքը մուկէտիկին է
տուեր, բայց եւ այնպէս ամէն մարդ իր խելքն է գներ : Համազգի
Հայերն ինչ վար տեղ ունին ուրիշ ազգերէն, եւ ինչո՞ւ պիտի
չմնան իրենց համոզմանցը մէջ : Ահաւասիկ երեք շորս Վարդա-
պետ, Հոռոմի եւ Վէնէտիկի արտերը սուգի մէջ պատելով գացին
իրենց հին կրօնակցաց մէջը մտն. բարձր մտն հազար բարձր.
բայց ո՞վ գնաց տեսնուն, եւ ո՞ր կողմը պակասեցաւ, կամ ո՞րն
աւելացաւ. սնյա ալ մեծ ապացոյց մը չէ, որ Հայն ալ ամէն ազ-
գաց պէս իրեն սիրն ու համոզումն ունի, կամ թէ Հայն ալ
անյնչափ կրօնական ազդեցութեան տակ չէ, որչափ որ կարծեցնել
ուզած են :

Կրօնական միութեանն անհնարութեանը քանի մի օրինակներն
ալ համառօտեմք ապր, եւ տեսնենք թէ անոր փափաքիլն յիմարու-
թիւն է թէ չէ :

Հայր Ռուսին հետ կրօնիւ միացնել ուզող Վարդապետին եւ իր
արքանեկաց գաղտագողի դարաններն երեւանն էլան, եւ գործը
յաջողութիւն չգտնաւ պիտի ըստինք, եթէ մեր խնդիրը միմիայն
Հայկական միութեան վրայ չըլլար. բայց մեր նպատակն այն չէ :

Համազգեաց անունն Ընկերութիւնը, որ Հայոց լուսաւորութեան
առաջին գործաւորաց մէկն եղաւ դարոյս մէջ, իր մէջն այնպիսի
ուշիմ անձինք ունէր, որ միութեան նշոյլը հազիւ հազ նշմարեցին
ու պահ մը յետոյ իրենց յոյսերուն մեծամեծ արգելներ դիտելով՝
դարանէ փախչելու պէս, էլան իրենց հրաժարականը տուին :
Ինչ՞ նպատակաւ մտն այդ միասէր անձինք եւ ինչո՞ւ էլան.
ասոր դատումն ու վճիռը, նոյնպէս եւ իրենց տվելիք մրցանակը

Ժամանակին ձգենք . առայժմ մեր լռութիւնը քարոզ քող համար-
վի , վասնզի յայդմ մասին մունեսիկներուն անգամ ձայնը մարած
է այս օրերս :

Միայն սն շմոռանանք ըսելու , թէ՛ զիրենք ստիպող կամ ըն-
կերութենէն ախորժ սկզբունքն ալ՝ ի սէր միութեան իր դրօշը
կանգնեց ու ելաւ Ընկերութեան կանոնները վերանորոգեց . բայց
սեսնենք թէ հասաւ ինք այն միութեան :

Յիշեալ Ընկերութեան միասէր անդամները . երբ որ Գեր . Հա-
սունէն ննջրվեցան ու բարոյական հալածանք կրեցին , Հոռմի
առջեւ անոնց մէկ հասիկ յանցանքը *միասիրութիւնն* էր . եւ այս
միասիրութիւնը կրօնական սկզբանց վրայ կայանալուն համար՝
այն ասէն ընդհանուր կարծիք մը կար թէ՛ *Հանազգեաց Ընկերու-
թիւնը* ամբողջապէս միանալու պատրաստութիւն ունի Հայոց
մեծագոյն մասին հետ :

Այս խորհրդոյն կատարմանը համար , Գերապայծառին կող-
մանէ բռնութիւն՝ Միասիրաց կողմանէ ալ ասելութիւն պա-
կաս չէին . բայց ինչպէս եղաւ որ մինչեւ հիմա չմիացան .
ասի կրօնական միութեան անհնարութեան ապացոյցն է , ինչպէս
վերն ըսինք : Հոռմէականաց կողմանէ այս փոքրիկ դիպուածը
հազարներէն զատելով համառօտեցինք , եւ այժմ Բողոքականաց
դիպուած մըն ալ դնենք , եւ սեսնենք թէ վերինէն աւելի յոյս կայ
կրօնական միութեան :

Բողոքականի հրապարակաւ զատվեցան վերջի օրերս Ամերիգացի
միսիօնարներէն . իրենց յայտարարութեան ոգին ուրիշ բան չէ ,
բայց միայն ազատ կենալ այն գերութենէն , որ Ամերիգացի քարո-
զիչք , ըս իւրեանց սովորութեան , սկսան իրենց վրայ պատրիար-
քելով սարիներէն ի վեր ծանրանալ , եւ աւելի բռնանալ քան
զառաջին Պատրիարք Լոցա , յորմէ սարիներէն ի վեր զատված էին

Ամերիգացոց բարոյական եւ դրամական ներգործութեամբբ :

Ամերիգեան քարոզիչք, Բողոքականաց մասը դեռ չգասած, անոնց ամէն կերպ օգնութիւն եւ կարեկցութիւն նւարել տուած էին, իսկ զիրենք զատելէն ետեւ, ամէն բանի դասաւոր եւ քննիչ կարգեցին ինքզինքնին այս մասին գլխուն. ըսել է որ Պատրիարքին իշխանութեանը սակէն հանելու համար, ամէն զիջում ըրին ու ժողովուրդը առանձին եւ անէր ձգելէն յետոյ՝ սկսան առիւծի նման նանկերնուն մէջ սեղմել եւ գերացրնել զանոնք, ըստ ամե-
նայնի : Ամերիգացիք բաւական չհամարեցին իրենց որսին միսը, ուզեցին որ անոնց Հայկական ոսկորներն ալ փշրելով անհետա-
ցրնեն, եւ յանդգնեցան մինչեւ *մեզի չը հաւնողը թող իր եկած տեղը դառնայ ըսելու...* Մեղք՝ մանաւանդ ամօք ձեզ Ամերիգացիք, որ չէք հանաչեք մինչեւ ցարդ, թէ Հայր հպատակացնելն ուրիշ՝ եւ գերացնելն ուրիշ խնդիր է, եւ թէ Հայուն արիւնն ըստ ինքեան ա-
զնս է, որ եթէ հպատակի ստիպմամբ՝ երբէք չգերանար. իսկ եթէ ձեր հպատակն այն էր՝ թէ բողոքական մասը իրեն համազգեսցը հետ
ունեցած առնչութիւնը բոլորովին կտրէ, ասի երազելն անգամ յի-
մարութիւն է. Հռոմէական հովիւներն ալ ասեցնով ձեզի պէս երեւ-
ակայեցին, բայց չյաջողեցան. անոնք ալ ձեզի պէս խղներուն
ամենաբարակ թելերը ձեռք առին, բայց վերջապէս տեսան որ
Ազգայնութեան արիւնը մագնիսական ձգողութիւն ունի եւ բը-
նութեան դէմ մագառիլն իսկ եւ իսկ խելառութիւն է :

Ամերիգեան իմաստուն քարոզիչք իրենց անգրութեան արժանի պատիժը վերջապէս ընկալան այն *յայտարարութեան* միջոցաւ, որով Բողոքական Հայք իրենց ծառայական շղթաները փշրելով ուզեցին ըսել՝ թէ *մեզի չը հաւնող քարոզիչը թող իր եկած տեղը, այսինքն, յԱմերիգայ դառնայ...* ան ուրեմն անցագիրդ Գերա-

վա՛ր Ամերիգացի . . . Հայոց մէջ ո՛չ քեզի տեղ՝ եւ ո՛չ քու *օրագրիդ* զարդարանք մնաց :

Իսկ Հայոց Բողոքական մասին յայտարարութեանը մէջ այն ալ նշանակված էր՝ թէ *frhusnեկական յարաբերութիւնը* պիտի պահեն նաեւ իրենց բռնակալ փարոզչաց հետ. ըսել է թէ կրօնական միութեան փափափողներն այս դիպուածէն ալ օգուտ մը չգտան . այս ալ ապացոյց մըն է, որ կրօնական միութիւնն իրօք անհնարին եւ անոր փափափիլը դարձեալ յիմարութիւն է :

Վերի դիպուածներուն նման ուրիշներ շատ ունէինք, իսկ ընթերցողը չձանցրացնելու մտք համառօտեցինք . սակայն այսչափովն ալ յայտնի է, որ Հայոց համոզոււմը կրօնական խնդրոյն մէջ ստուգիւ խիստ է, բայց եւ այնպէս՝ առ Ազգային միութիւն ունեցած հակամտերութիւնը՝ թէպէտ սփռեալ՝ բայց անուրանալի : Նոր ապացոյց մըն ալ դնենք հոս եւ այս խնդիրը վերջացնենք :

Անցեալ տարի Հայոց Լուսաւորչական, Հռոմէական եւ Բողոքական մասերէն բաղկացեալ նոր Ընկերութիւն մի կազմըվեցաւ Կոստանդնուպօլսոյ մէջ, *Բարեգործական* անուն . այս Ընկերութեան առ Ազգ հրատարակած նամակին մէջ (որ Հայոց պատօճական օրագրին մէջ ալ տպվեցաւ) բացարձակ ըսված էր թէ Հայոց կրօնական միութիւնը ո՛չ միայն անհնարին է, այլ եւ մրտացածին խորհուրդ, եւ այլն : Բնութեան ձայնը նշմարտութենէն ուրիշ բան չփարոզեր, եւ նշմարտութեան դէմ զօրութիւն չկայ որ կարենայ դիմանալ : Խելացի եւ ազգասէր կրօնաւորը, կրօնքին եւ Ազգին օգտակար ըլլալու համար՝ ուրիշ նամբայ չունի, եթէ ո՛չ՝ հոգեւոր վարչութիւնը կրօնաւորին՝ եւ մարմնաւոր վարչութիւնը աշխարհականին ձգելու աշխատիլ . ասկէ ուրիշ փրկութեան նամբայ չկայ :

Հայերը միութեան հրաւիրելէն առաջ խնդրոյն փափկութիւնը

զննելով որոշեցինք երկրորդական խնդիրներէն հեռանալ նրչափ
որ կարելի է: Ազգային միութեան մասնաւոր կերպարանք մը տա-
լու կամ ամենէն հարկաւոր համարված պայմաններուն վրայ խօ-
սելու հարկաւորութիւն չեմք տեսներ, քանի որ գիտենք թէ ամէն
կարգադրութիւն կամ պայման ենթակայ են փոփոխութեանց՝
մանաւանդ անոր համար, որ մէկ երկրի կամ ազգի պայմանները
ուրիշներուն չյարմարիր, թէ երկրին դրիցը եւ թէ ազգին բնաւո-
րութեանը պատճառաւ: Մեր տեսութիւնը այն պիտի ըլլայ եւ է, թէ
քանի որ Ազգ մը իրեն անդամներն իրար չյօդէ, անի նչ երեւա-
լիք ունի, նչ գործելիք եւ նչ յառաջ երթալիք. հետեւաբար Հայն
ալ առանց միութեան ուրիշ բանի չնմանիր, եթէ նչ՝ ձեռքն ու
ոտքը կտրած մարդու: Այս բռնաւորութենէն ազատելու դարմանը
նշակեցինք. այն է, բաժանումն աշխարհական եւ հոգեւորական
վարչութեանց ընդ Ազգային միութեամբ: Հայերուն պարտքն է
այսուհետեւ լսու մտածել եւ իրենց բարօրութեան կամ բռնաւոր-
ութեան վիճակն որոշել:

Հայերն ստուգիւ կարօտ են միութեան. Օսմանեան Պետութիւնն
այս միութեան միջոցաւ անհամար օգուտներ ունի փառելիք: Բայց
նախ՝ այս միութեան օրինաւորութիւնը հաստատելու, եւ անոր
փակարկելուն ապօրինաւոր պատճառները ցոյց տալու սքաղինք,
եւ ապա անոր կարեւորութեանը վրայ խօսինք:

Նախ՝ Օսմանեան տէրութիւնը Կոստանդնուպօլսոյ զահր բազ-
մելէն շահ առաջ՝ Հայոց միութիւնը ճանաչած եւ հուսկ յետոյ
Պատրիարքական իշխանութեամբ վաւերացուցած էր զայն, յա-
նուն Ազգային միութեան Հայոց. Պատրիարքը կամ Ազգապետը
կրօնաւոր կամ աշխարհական ըլլալու խնդրոյն վրայով մասնա-
ւոր օրէնք մը չկար, այլ Օսմանեան Տէրութեան նպատակն այն
էր միայն, որ Հայոց միութիւնը Հայ իշխանի մը միջնորդութեամբ-

բը ներկայանայ Տէրութեան առջեւ . ուսի Հայոց բնորոշիւնը որի վրայ որ կայանար , թէ կրօնականի եւ թէ աշխարհականի (վասն զի աշխարհական Պատրիարքունիք ալ ունեցան) ան էր Տէրութեան առջեւ Ազգին գլուխ կարգը վերու արժանաւոր անձը :

Եւ որովհետեւ մեր առաջարկած միութեան խնդիրը դարեւէն ի վեր օրինաւոր եւ փանիցս անգամ վաւերացեալ է , նանեւ Տէրութեան հաստատութեամբը , ըսել է թէ մեր խնդիրը նոր կամ ապօրինաւոր բան մը չէ :

Երկրորդ՝ Հայոց անմիութեան իշխանութիւնը կրօնից բաժանման պատճառաւ ծագելնուն համար , մեծ դժուարութեամբ եւ առհարկի հաստատեցան անոնք , եւ այս պատճառը կրօնական խնդրէն յուզվելուն համար , կամ առաջինը ապօրինաւոր համարվելու էր , եւ կամ ետփննելը . եւ եթէ ետփննելը նոյն իսկ առաջնոյն հետ առհարկի հաւասարելու կարեւորութիւն կար , այն ատեն ամէնք կրօնական սկզբամբ հաւասարելով՝ ազգայնութեան օրինաւոր միութիւնը պահելու էր . ո՛չ միայն անոր առաջին օրինաւորութիւնը Տէրութեան կողմանէ սրբազան եւ անլուծանելի ըլլալուն՝ այլ եւ ֆաղափական սկզբամբ՝ բաժանմանց պատճառը եւս ապօրինաւոր համարվելուն համար : Ըսել է որ այս խնդիրը , իւր հիմնասկզբանցը վրայ կայացնելու համար՝ հոգեւոր եւ մարմնաւոր իշխանութեանց զատուելուն՝ սկզբանէ ի վեր կարօտ էր . եւ այժմ մեր առաջարկութիւնն ալ նոյն իսկ սկզբանց վրայ կայացրնելնուս պատճառաւ՝ կրնանք ըսել որ մեր խնդրոյն օրինաւորութիւնը դարեւէն ի վեր վաւերացեալ է՝ նանեւ Օսմանեան Տէրութեան կողմանէ :

Իսկ միութեան կարեւորութեանը վրայ դեռ չխօսած , առաջին եւ զուցէ ամենէն դժուար խնդիրը Հայոց ազգին ուշիմութեանն ու խոհեմութեանը յանձնելով՝ յայտ առնենք հիմակուրնէ , թէ

մեր նպատակը Հայոց ներքին խնդրոց եւ կարգադրութեանցը խառ-
նըվիլ չէ. մեր ուզածը Օսմանեան ընդհանուր Հայոց միութիւնն
է. այս միութիւնը հարկաւ երեսփոխաններ պիտի ունենայ յե-
րից մասանց, այսինքն, ժողովրդեան ընդհանրութեան օրինաւոր
հաւանութեամբը. այս երեսփոխանաց ժողովին վարչութեան ու
Տէրութեան մէջի գտնվող միջնորդական իրը՝ մասնաւոր պատժօն
մը (կամ պատրիարքութեան նման իշխանութիւն մը) պիտի ըլ-
լայ՝ Ազգային միութիւնն իրօք ներկայացնող, եւ անոր ամէն
պիտոյքը բարեկարգող, ընդ հովանեաւ Կառավարութեանն
Օսմանեան Պետութեան : Ահաւասիկ մեր առաջարկութիւնն
ու նպատակը. ասկէց անդին բանի խառնըվիլ չենք ու-
զեր. Հայերուն գիտնալու բանն է ընտել՝ մէկ կամ երեք անձինք՝
այս պատժօնը վարելու համար. անոր կամ անոնց *Ազգայիք*,
Աւիրա, *Պեյ*, *Փաշա*, կամ ուր եւ իցէ անուն դնել եւ ուզածնուն
պէս կարգադրել. բաւական է մեզ քէ Ազգին ընդհանրութեանը
հաւանութեամբն ընտրվին այն անձինք : Նոյնպէս նաեւ կրօնա-
կան իշխանութեանց ներկայացչացը, *Պատրիարք* կամ *Եպիսկո-
պոս*, ինչ անուն որ սան մեզի փոյթ չէ :

Փանք հիմա անմիութեան պատճառաւ մինչեւ հիմա եղած
վնասներուն, եւ մեր ուզած միութեան կարեւորութեանն ու անոր
օգուտներուն :

Գ

Հայոց Ազգն ալ ուրիշներուն պէս իրեն ընտանի եւ օտարական թշնամիներն ունի, որոց աներեւոյթ՝ բայց վնասակար մեքենաները փշրելու, եւ անով իրենց մասնութեան միջոց մը շիճրգելու համար, այն պաշտօնը վրանիս պիտի առնենք, ու Հայերը մեք պիտի մասնենք, յօգուտ Օսմանեան կառավարութեան եւ նմա հպատակեալ Ազգին :

Հայր մասնելու տեղի չունի. հլուքիւնն ու հաւատարմութիւնը նորա հակսին վրայ գրված է դարերէն ի վեր, եւ հաստատւած է նաեւ Օսմանեան տերութեան բազմաթիւ վկայութիւններովը . բայց ինչպէս որ ըսինք, մասնիչներուն բերանը կարկելու համար իրենց պաշտօնը վրանիս առնելէն ուրիշ գէնք մը չունինք :

Եւ յիրաւի .

Ինչ՞ է Օսմանեան Հայոց վիճակը, առանց միութեան .

Ինչի՞ նմանութիւն ունի Հայն, առանց միութեան .

Հայն իր կրօնական արտօնութիւններովն ինչ յարաբերութիւն կրնայ ունենալ մարդկութեան իրաւանց հետ, առանց իւր միութեան .

Հայուն մարդկութեան ու քաղաքացիութեան իրաւունքը ինչ հիման վրայ կրնայ կայանալ, եթէ նա իր միութիւնը չունենայ :

Ահա ասանք են որ մեք մեզի հարցնելով ուրիշ պատասխան չգտանք, բայց միայն ոչինչ ոչնչի, եւ դարձեալ ոչինչ ոչնչի... :

Բայց Հայոց այս վիճակէն ինչ վասկեցաւ Օսմանցին, եւ ինչ վնասներ կրեց մինչեւ ցայժմ. ահա ասանք են իրեն գիտնալիքը. ասանք են իրեն ուշադրութեան արժանի խնդիրները. որոց վրայ փոքրիկ մտածելով ալ կրնայ մեծամեծ օգուտներ փառել. թէ իրեն եւ թէ իրեն հպատակող Հայուն, եթէ ոչ՝ ձգելու է՝ որ Հայն ալ իր վիճակին մէջ խելքին եկածն ու փշածն ընէ :

Ասեն թէ Հայը միշտ հակամէտ է այլեւայլ Տէրութեանց հրպատակելու. եւ յիրաւի՝ Պարսիկ, Ռուս, Աւստրիացի, Իսպանացի, Գաղղիացի, Անգլիացի, Ամերիգացի եւայլն Օսմանեան հպատակ Հայեր շնորհակալ, որ Թրքասանէն յատկապէս գացեր ու այլոց պաշտպանութեանը սակ մտեր են : Կոստանդնուպօլսոյ եւ Իզմիրու Հայոց մէջ անհամար անձիւնք օտար Տէրութեանց հպատակ եղած են այս ոճով, եւ բուն հպատակ Հայոցմէն հազար անգամ աւելի երջանիկ եւ ապահով են իրենց վիճակին մէջ :

Այս եղելութեանց բացատրութիւն տալու հարկաւորութիւն չունինք. Կառավարութիւնը թող ներէ մեզ որ պատասխանատուութիւնը իր վրայ ձգենք, վասն զի Հայոց միութիւնը փոխանակ պաշտպանելու՝ թոյլ կեցաւ. եւ կրօնական երկպառակութիւնները վերցրնելու դիտաւորութեամբ՝ այնպիսի սկզբունք մը պաշտպանեց եւ պաշտօնական կերպիւ զօրացոյց զայն, որ Հայոց Ազգին ուրիշ բան մը չէր կրնար ծագիլ անկէց, եթէ ոչ՝ ոչնչութիւն ըստ ամենայնի : Եւ որովհետեւ Հայն ալ մտնող է եւ փառաբացիութեան ալ իրաւունք ունի, սքափեցաւ ու մասն առ մասն հերքեց այն անբնական ոչնչութիւնն ու թանկ մը նշանակչու հատար, զնաց, ուր որ պաշտպանութիւն գտաւ նորա դրօշակն ընդունեց :

Այս, եւ ասոր նման բաներ են ոչնչութեան՝ այսինքն անմի-

ուրեան հետեւութիւնները . զորս այլ ոճով անպաշտպանութեան պտուղներն ալ կրնամք բարգմանել . եւ որ Օսմանեան Կառավարութիւնը երբէք չպիտի կարենայ արգիլել այս վնասակար ընթացքը , եթէ ոչ՝ ձեռնու լինելով Ազգային միութեանն Հայոց՝ բաժանմամբ կրօնական եւ քաղաքական Իշխանութեանց . որպէս զի Հայն ալ բանի մը ձեւանայ , եւ այլոց չկարօտի :

Յայտնի է թէ Հայն ստուգիւ յանցանք մը չունի այս եղելութեանց մէջ , որ իրեն մարդ ըլլալն զգալով՝ ամօք համարած է ոչընչութեան կամ գերութեան մէջ կենալը , եւ որովհետեւ վայրենին անգամ իրեն իրաւունքն ունի , Հայուն ալ քաղաքացիութեան իրաւունքը չենք կրնար մերժել :

Այսու ամենայնիւ եթէ աշխարհիս մէջ Թուրք Ազգը սիրող մը կայ , անի Հայն է . վասն զի նա , ոչ Տէրութեան դէմ այն յունական ասելութիւնն ունի եւ ոչ Թուրք ժողովրդեան դէմ այն լրբութիւնը , որ Յունաց ժառանգական սեպհականութիւնն է . զարմանալին այն է , որ Հայն այլոց հպատակելէն ետեւ ալ՝ նոյն հին եւ ընտանի սիրով կապված է միշտ Թուրքին հետ : Սակայն հումարսութիւնը չենք ուզեր սփռել . մեծ զարմանք՝ մանաւանդ ցաւ է մեզ հաստատել , որ չկայ ուրիշ Ազգ ի Թրքաստան (Հրէաներէն ի զատ) որ Հայու չափ ձգված կամ անպաշտպան մնացած ըլլայ , եւ աւելի զարմանալին այն է , որ Թուրք Ազգին անհաւատարիմ կեցողը կամ անոր դէմ լրբացողն առ աւել պատիւ եւ համարում ունի քան զայլս . ըսել է որ Թուրքերն իրենց բարեկամը չեն յարգեր , վասն զի անոնցմէ չեն վախնար . . . :

Հայոց անմիութենէ ծագած եւ ծագելիք վնասներն , ինչպէս որ ըսինք , շնո՛ս են . բայց անոնց մէջէն երկրորդ մըն ալ յիշատակենք եւ ի վերջոյ դառնանք միութեան խնդրոյն :

Ուշադրութեան արժանի եւ կարեւոր խնդիր մըն ալ կայ Հայ-

ոց վերաբերեալ, զոր Կառավարութիւնը մինչեւ հիմա կամ չէ հասկցեր, կամ ուրիշ նկատմամբ նայելով չէ կրցեր լուծել զայն, եւ կամ Տանկական կրօնին հետ յարաբերութիւն չունենալուն համար՝ արհամարհոս աչօք դիտեր է սյնալիսի վիճակ մը, որ արդարեւ կառավարութեան համար ամենագոյնացալի եւ մտադրութեան արժանի բան մը պէ՛տք էր համարվիլ :

Այս ալ ազգութիւնը կրօնական առանձին մարմնի՝ փոփոխելուն սկզբանցը հետեւութիւնն է : Տեսնենք թէ պիտի կարենամք այս խնդիրն ալ լուծել :

Կրօնական բաժանումներն անուշտ կրօնական համոզման հետեւութիւններն են . բայց ո՞վ կրնայ զմեզ դատապարտել՝ եթէ մեք ազատութեան փափաք մըն ալ նշմարած ըլլանք, նոյն իսկ կրօնական համոզման մէջ : Մի թէ սյն, որ դարերէն ի վեր նկերված ու սափկացած մարմին մի գոյացեր է, չիկրնար պաշտպանութիւն յուսալ իրեն կրօնակից Տէրութեան կողմանէ..... Մեք համոզված ենք՝ թէ Հայերն իրենց կրօնակից Տէրութիւններէն դժգոհութիւն ցուցրնելու ո՛չ միտք ունին եւ ո՛չ պատրաստութիւն . վասն զի գիտենք որ իրենց մարդկային իրաւունքը այն անունով գոնէ պիտի պաշտպանվի . տես որ կրօնափոխութիւնը անգամ, երկրորդական նպատակ ունի . սյն է՝ փափաք պաշտպանութեան :

Դարձեալ թող ներէ մեզ Օսմանցին, որ այս խնդրոյն պատասխանատուութիւնն ալ իր վրայ ձգենք . վասն զի Հայն՝ եթէ իւր Ազգային միութիւնն ու պաշտպանութիւնն ունենար, հարկաւորութիւն չունէր իրեն կրօնակիցներէն զատելու, որովհետեւ առանձնանալու նպատակն ուրիշ բան չէ՝ եթէ ո՛չ՝ պաշտպանութիւն գտնել . եւ սյն իբրեւ զայս Ազգ..... բայց այս, անուանակո-

չութեան վրայ՝ Տանիկէն ուրիշ ազգ մը չկայ աշխարհիս մէջ որ չծիծաղի :

Ստուգիւ , չգիտենիք չայոց ո՞ր մասն է որ օտար պաշտպանութեան սակ չգտնուիր . ահաւասիկ չայոց երեք մասն ալ առջեւնիս կեցած են , ո՞րն է սոցա մէջէն անպաշտպան մնացողը . ըս մեր կարծեաց , եւ ո՞չ մէկը : Բայց չայոց Լուսաւորչական մասին կրօնք առանձնութիւն մը ունի . ինչպէս պաշտպանութիւն պիտի գտնայ , եւ յուսմէ : Ահաւասիկ մեր խնդրոյն ամենափափուկ եւ դիտողութեան արժանի կողմն ու անոր ամենարարակ թելերուն մէկը , զոր շենք ուզէր խստութեամբ փաշտել , վախնալով որ մեր ըսածը գուցէ չհասկցովի եւ ծանր գայ չայոց միւս երկու մասերուն , ու մեր նպատակէն շղատ կարծրովին :

Քրիստոնէական երեք բազմաքիւ , այսնիքն , Հռոմէական , Բողոքական եւ Յունական կրօնից մէջ՝ մասնաւորապէս առանձնացեալ կրօնք մըն է Լուսաւորչական չայոցը . ո՞չ թեմամի եւ ո՞չ հպատակ յիշեալ կրօնից , որ ո՞չ առաջնոյն նախապաշարուն մըն է , ո՞չ երկրորդին խստութիւնը եւ ո՞չ երրորդին պարծենկոտութիւնը . Եկեղեցոյն դռները բաց՝ ամէն առ հարկի կարօտելոց , ամէնուն հետ բարեկամ , վեհանձն ու ներողամիտ , եւ մէկ խօսքով հին ու նահապետական կրօնք մըն է՝ ի սկզբանէ պատկառելի , մանաւանդ մինչեւ ցայժմ անայլայլ մնալուն համար : Այս կրօնք ինչպէս որ ըսինք , միայնակ եւ անհպատակեալ կրօն մըն է՝ ի մէջ Քրիստոնէական կրօնից , որ չայոց սկար ասենին երբէք գլուխ չծնեց այլոց , ինչպէս որ զօրաւոր ասենին ալ ոտքի սակ չառաւ զայլս :

Ահաւասիկ առանձնացեալ կրօնք մը , կամ լաւ եւս , առանձնացեալ Ազգ մը , որ ըստ ինքեան պատեալ մը չունենալով յայլ եւայլ Տէրութիւններէ յանուն կրօնակցութեան պաշտպանութիւն

Օսմանեան Կառավարութենէն ուրիշ Տիրող ունենալու չէր՝ նաեւ իր ընտանի վէներուն համար, եթէ իր մէջի պատահած կրօնական բաժանումները կեղծ սկզբունքով իբր ազգային բաժանումն չհամարվէին, եւ անով՝ իրեն ազգային միութեան եղծանումը չվաւերանար՝ նոյն իսկ Օսմանեան կառավարութեան կողմանէ :

Մեր կարծիքն այն է՝ թէ կրօնական բաժանումները առանձին առանձին Պատրիարքներով հաստատելու հարկաւորութիւն մը չկար, եւ առանց անոնց ալ բաժանելոց կրօնական ազատութիւնը կրնար ապահովանալ, եթէ Ազգային միութիւնը, Կառավարութեան սկզբամբ՝ կրօնից շուաններով կապված չը համարվէր . բայց այն ալ չենք մոռնար ըսելու թէ, որովհետեւ Հայոց միութեան ներկայացուցիչ Իշխանութիւնը՝ մէյ մը կրօնաւորի ձեռք ընկած էր, յանցանքը առաւել այն սկզբանց է քան Կառավարութեան, որ արդարեւ՝ չէր կրնար Հայացմէ կրօնիւ բաժանեալ մասերն այնպիսի կրօնաւոր Իշխանի մը տակ ձգել, որ առաւել հալածող էր ըստ ինքեան քան պատշապանող :

Բայց ինչ եղան այս կեղծ սկզբանց հետեւութիւնները, եւ ինչ օգուտ բերին Օսմանեան Կառավարութեան. ահա ասոնք են ուշադրութեան արժանի բաները : Մաքիավէլի սկզբամբ՝ *Տիրեղու համար Բաժանում* պէտք էր. սակայն Օսմանցին ոչ միայն օգուտ մը չհաղեց այս սկզբունքէն, այլ մեծամեծ վնասներէն ուրիշ՝ հանգստութիւնն ալ կորսնցուց :

Հայուն կրօնական բաժանումները հաստատվելէն յառաջ եւ յետոյ, օտարներն եկան, եւ յանուն կրօնակցութեան, *Դիկսասոր* եւ դասաւոր կտրեցան Օսմանցոյն գլխուն, ի պատշապանութիւն բաժանեալ մասանց, ընդդէմ մայր Ազգին Հայոց. եւ այն, օրինաւոր կերպիւ. վասն զի միութիւնն ուրիշ քան չէր՝ եթէ ոչ լոկ կրօնական միութիւն մը, եւ հետեւաբար հալածիչ կրօնակից

մասանցն այլեւայլ Տէրութեանց: Ըսել է որ Հայոց Լուսաւորչական մասը՝ թէ Օսմանեան եւ թէ այլ Տէրութեանց առջեւ, իբրեւ յանցաւոր եւ անպաշտպան մարմին, բնականաբար զգաց՝ թէ ինքն ալ (իրմէ բաժանեալ մասանց նման) կրօնական մարմին համարվելով՝ կարօտ էր ո՛ր եւ իցէ պաշտպանութեան. բայց այնպիսի առանձնացեալ կրօնք մը ինչպէս կամ յուսմէ՞ կրնար պաշտպանութիւն յուսալ: Այս վիճակն երկայն չսեւեց, Հայուն համար ալ վերջապէս գտնուեցաւ Տէրութիւն մը, որ էլաւ, յանուն Արեւելեան Եկեղեցոյ, յանկարծ, պաշտպանել այն յանցաւոր կարծուած մասն, ի զարմացումն ամենայն Հայոց, եւ բռնացաւ այս խնդրոյն պատճառանօք:

Ահաւասիկ տագնապ մըն ալ Օսմանեան կառավարութեան, որ Հայոց բազմակննիռ խնդրոց վրան յաւելնալով, ամէնքը միասեղ դիզվեցան իր գլխուն եւ իրեն հանգստութիւնն ըստ ամենայնի շփոթեցին, որ եւ ըստ սկզբանց Իսալացոյն, *Բաժանու՛մը՝* փոխանակ զօրութեան՝ սկարութիւն եւ անհանգստութիւն պատճառեց իրեն:

Ասոնք, եւ ասոնց նման վնասներն են ահա, որ Հայոց անմիութենէ, այսինքն, կրօնական կացութեանը սկզբունքէն ծագեցան, եւ որ դեռ պիտի շարունակին՝ մինչեւ որ Հայն ալ ինքը զինքը մարդու կարգ տեսնելով՝ *բանի* մը նմանի, եւ իրեն տիրող կառավարութեան ներքեւօքը ապաստանելով՝ աշխարհական համարատուութիւնը միմիայն Օսմանեան Պետութեան, եւ հոգեւորականը միմիայն Առտուծոյ տայ: Եւ որովհետեւ վերոյիշեալ վրնասներուն վերջ մը տալու, եւ նոյնպէս, թէ Կառավարութեան եւ թէ Հայ ազգին օգուտներուն սկիզբն առնելու միջոցը՝ Հայոց Ազգային միութենէ միայն կախում ունի, վերջացնենք այսպիսի տարեցուցիչ վնասներուն խնդիրն, ու սկսինք Հայոց Ազգա-

յին միութենէն առաջ զայիք անուրանալի օգուտները զննել :

Եթէ Հայ Ազգը , մեր գիտցածին պէս , հլուքիւնն ու հաւատարմութիւնը իր նակսին վրայ կրեց դարերէն ի վեր , այն Ազգն ուրիշ բան չէ , եթէ ոչ՝ աւանդ անդրժեյի եւ խրքագան , որ Նախասահմանութիւնը յանձնած է Օսմանեան Պետութեան : Այս Ազգն , Ասիոյ մէջ իբրեւ ծաղիկ հոտաւէտ , դարմանի եւ խնամոց կարօտ է , եւ այն դարմանն ու խնամքը՝ օտարներէն ոչ կրնայ ընդունիլ եւ ոչ վայելել . այս պատճօնը , ինչպէս որ ըսինք , Օսմանեան Տէրութեանն է , որ գիտէ այս Ազգին բնաւորութիւնը , զայն անեցնելու կամ չորացնելու կերպը . որ նանաչէ նորս առօրեայ պիտոյիցն ու բարօրութեանը միջոցները . որ գիտէ վերջապէս թէ այս հին ու սրամիտ Ազգը իրեն յանձնուած է վերին Նախախնամութեան կողմանէ . որ ոչ միայն իբրեւ պատշապան՝ այլ իբրեւ հայր պատասխանատու կարգըված է առաջի անեղ ասեմին Աստուծոյ :

Ահա այս դիտողութեամբ մեք ալ ելանք եւ հօր ու որդոյ մէջ պատահած դիպուածներն ու անոնց անբնական կացութենէ ծագած երեւելի վնասներն յիշել ուզեցինք յօգուտ երկոնցունց կողմանց : Եւ որովհետեւ Հայուն եւ իրեն Տիրոջը վնասներն ու շահերը չենք կրնար իրարմէ զատել , համարենք ուրեմն թէ Օսմանեան Տէրութիւնը պիտի նանաչէ , որ հին կացութեան բնական սկզբունք մը սալով Հայոց միութենէն յուսացած օգուտներնիս՝ նախ իրեն , եւ ապա Հայոց համար պիտի ըլլան :

Փուլէ ըսողներ պիտի գտնուին , թէ ինչո՞ւ համար Հայերը միայն որոշեցինք Օսմանեան հպատակ ազգաց մէջ , եւ անոնց վրայ միայն դրինք Թրքասանի բարօրութեանը համար փափաքած յոյսերնիս : Երկու դիտողութիւն կար յայսմ մասին , եւ երկոնցունց մէջ ալ նշմարեցինք , որ Հայոց պէս ըստ ամենայնի յարմար Ազգ մը չըկայ ի Թրքասան , որ կարենայ թէ իրեն եւ թէ իր

Տէրութեանը արժանաւոր հաւասարութեամբ աշխատիլ, ամենայն իրաց մէջ. զոր քանի մի տողով ալ կրնամք իմացնել :

Նախ՝ Հայոց բնաւորութիւնը եւ սովորութիւններն այնչափ նմանութեամբ կապված են Տանկաց հետ, որ եթէ կրօնական սարբերութիւն չունենային՝ իրարմէ որոշելը դժուար պիտի լիներ. եւ այս պատճառաւ Հայաստանի քաղաքաց մէջ ասեցնով անհամար Տանիկ գացեր ու իրենց բնակութիւնն այն տեղերը որոշեր են : Տանիկն այս կերպիւ, ո՛չ միայն հայրենակից է Հայուն, այլ եւ քաղաքակից եւ բարեկամ. որոց հաւասարութեանը վրայ հնուց ի վեր խիստ ապահով՝ անոր հարպիկութեանը միշտ կարօտ է, թէ դրամական թէ առեւտրական եւ թէ ո՛ր եւ իցէ վարչական խնդրոց մէջ : Արեւելեան Ազգ մը չկայ, որ Տանկաց հետ Հայուն չափ կապված՝ միանգամայն անոնց վստահութիւնը գրաւած ըլլայ, որ ստուգիլ Օսմանեան Պետութեան կենդանութիւնն իրեն կեանք՝ եւ անկուսք իրեն մահ համարած է : Յոյնը ասանկ չէ...:

Երկրորդ՝ այս Ազգը կրօնիւ առանձնացեալ՝ չիկրնար ուրիշ Ազգաց հետ յարաբերութիւն ունենալ, առանց արտադողի եւ առանց իւր Նախնական կրօնքը վստահի մէջ ձգելու, քանի որ Տանկաց հետ ունեցած յարաբերութեանցը մէջ՝ հարցուփորձերէն անգամ ազատ է : Այս մասին մէջ ալ Յունաց եւ այլ հպատակ Ազգաց հետ համեմատութիւն չունի :

Մեր մասնութեան վերջի սահմանին հասանք, Հայր գիտէր եւ Տանիկն ալ չգիտէր նէ իմացաւ, ալ ուրիշին խօսք չմնաց. թող ուրեմն մասնիչներն ալ լռեն, եւ իրենց Ազգին՝ միանգամայն Օսմանեան Կառաւարութեան օգուտներն աւելի վեհանձն կերպիւ, այսինքն, դարոյս ակնոցովը նկատեն :

Դ

Հայոց Ազգն իրեն անմիութեան մէջ ինչ ընթացք որ բռնեց, եւ այն ընթացքովն ինչ որ վասկեցաւ՝ քմանաւանդ վերջերս, ահաւասիկ այգերնուս առջեւը կեցած են. Օսմանեան կառաւարութեան անհանգստութիւն պատճառով, երկպառակութիւններն ու յուզմունքը, նոյն իսկ Կառաւարութեան արձանագրութեանց վկայութեամբն ալ՝ ուրիշ բաներէ ծագած չեն, եթէ ոչ՝ ի վրնջմանէ կրօնաւոր եւ կրօնասէր (երկոցուց խմորն ալ միեւնոյն ալիւրէ շաղեալ) անձանց : Սոքա հետերնին առնելով աշխարհական խնդիրներն ու Հայոց ընդհանրութեան անունը, զօրացան եւ յանուն Ազգի միմեանց վրայ բռնանալով՝ նախ քան զանդումն եւ ապա անհամանմանութիւն պատճառեցին՝ նաեւ Հայկական դաստիարակութեանց : Այս եպերելի ընթացից հետեւութիւնն այն եղաւ, որ ժողովրդեան լսածն ու սովորածը համանմանութիւն չունենալով՝ կարծես թէ զանազանութենէ բաղկացեալ այլակերպ խմբի մը ձեւացաւ Հոյոց սեռը :

Այս վիճակին մէջ գտնուող հպատակն՝ ստուգիւ անպիտան եւ վնասակար էակ մը համարուելու էր, թէ իրեն եւ թէ իւր Տէրութեան : Այսու ամենայնիւ, ժամանակի եղիպներուն անժանօր Միասէրներ, ու անմիութեան Բահադին չճնրադրօղներ ալ շնչ կային Ազգին մէջ. որ մաս մը ժողովրդեան հետ խառնուրոված՝

բան, ու բան անգամ չունէին այն երկու կործանիչ մասանց հետ կապվելու : Սոքա կառաւարութեան օգուտներն իրենցիցին պէս հսկելով՝ աշխատութիւն եւ ջանք չսերժեցին Հայոց Միութեան համար, եւ վերջապէս մօտեցան այն Տանարին, ուր Սահմանադրորթիւնը բազմեալ կայր ի պատրաստի, զամենեսինսն իր գրկին մէջ ի միութիւն հաւելոյ : Ըսել է թէ Հայոց Ազգն, որ իր այժմեայն վիճակին մէջ փոքր ինչ կարողութիւն ունեցաւ իրեն օգուտները նանաչելու, սարակոյս չունիմք թէ քաջութիւն եւս պիտի ունենայ, որ նոր սկզբամբ՝ կրօնական յուզումներն ալ այսուհետեւ անվնաս՝ միանգամայն աննշան իրեր համարվին իրեն համար :

Զարմանք, որ Հայերն, ամէն երկրի ամէն քաղաքի եւ ամէն գիւղի մէջ՝ իրարմէ տարբեր կամ անհամանման դաստիարակութեամբ անջատեալ՝ եւ զիրար չնանաչելու վիճակին մէջ ընկղմեալ կարծած ասեցնիս, ելան՝ իրենք իրենց միութեան Տանարի դուռն ափ առին... Մասիւր ուրեմն Հայ Ազգ, բայց ջանան որ նախ արտի միանաս, զի միութեան հիմք սէր է . իսկ եթէ սիրոյ հիման վրայ չկայանայ բու միութիւնը, եւ կամ ամենափոքր անտարբերութեան ենթարկրվի, այն ասեմ լաւագոյն պիտի համարիմք կատարեալ լռութիւնն, որպէս թէ ոչինչ խօսեցանք.....

Հայն իմանալու է, որ բիւրաւոր *միութիւնի* չեն կրնար օգուտ բերել իրեն, եթէ ինք հոգս չսանի անոնց նպատակի կարելոր միջոցներուն վրայ. վասնզի *քստերն ու կրօնականը աշխարհականեն* վարչութեամբ *գաւեղներն* ըստ ինքեան նշանակութիւն մը չունին Հայուն համար, եւ չիպիտի ունենան, եթէ նա՝ Օսմանեան Տէրութեան եւ իրեն վայելուչ սկզբամբ չընթանայ :

Վերջին ասեցներս քանի մի օրագրաց սղալ կարծիքը այն էր, թէ Հայերը կառաւարական գործերու համար ծնած չեն. եւայլն:

Սոցա բերանը կարկելու համար բաւական նիւթ ունիմք . բայց Ասորեսանի նոր Իշխանին, այսինքն, Տաւուդ Հայ Փաշային արժանաւորութիւնն ու կարողութիւնը դասելու համար՝ երեւի թէ Օսմանեան եւ այլ Տէրութիւնք յիշեալ օրագրաց ակնոցովը չնայեցան այդ Անձին վրայ... Սակայն Հայոց մէջ այսպիսի փաշաներ ու էֆէնտներ պակաս չեն, որք թէ քաղաքագիտութեան եւ թէ գրագիտութեան մէջ Ասիոյ պարճանք ու փառք կրնան համարվիլ . եւ որովհետեւ մեր խնդրէն փոքր ինչ շղեցանք՝ ըսենք նաեւ թէ Հայոց մէջ երեւելի գերդասաններ ալ պակաս չեն . Տիւզեանց համբաւաւոր գերդասանը, նոյնպէս եւ Պալեանց ու Տասեանց գերդասանները դարերէն ի վեր Ազգին ծանօթ են ու Տէրութեան ալ վստահութիւնն ունին . բայց եւ այնպէս՝ Հայոց ընտրութիւնը արժանաւորութենէ ուրիշ բան չընդունիր . վասն զի՝ հարուստ ու աղքատը հաւասար է նորա իրաւանց առջեւ, եւ եթէ վերոյիշեալ անձինք ունին արժանաւորութիւն գլուխ միութեան կանգնելոյ, նոյնպէս եւ եթէ ունին կարողութիւն կառաւարելոյ, այդ գաղտնիքը պէտք է որ քուէարկութենէն իմանամք . բայց այնչափ հաստատ գիտենք թէ ո՞ր եւ իցէ ընտրեալ Հայր՝ Եւրոպացոյն չափ կարողութիւն ունի իւր պատշօնը վարելու :

Մեք գիտեմք որ եթէ Հայր չմիանայ եւ իրեն օգտակար չլինի, Տէրութեանը վնասակար է . նոյնպէս եւ եթէ Տէրութեանը պարճանք չլինի, անոր նախասինք : Սակայն Հայոց այժմեայն կացութիւնն ու վիճակը ստուգիւ ջերմ յառաջադիմութեան մէջ է, եւ այն ջերմութիւնն ի բարին ուղղելու համար՝ *հարեւանեան դաստիարակութենէն* ուրիշ միջոց չկայ, եւ այս, ուրիշ կերպիւ չիլինիր՝ եթէ ոչ կրօնականը բոլորովին կրօնաւորաց՝ եւ աշխարհականը մասնաւորապէս աշխարհականաց ձգելով :

Մեք, ինչպէս որ ուրիշ անգամ ըսինք՝ ամենայն կարգադրութիւն

միացեալ վարչութեան ձգած ենք , որ ինչպէս որ ուզէ այնպէս
սնորհնէ : Սակայն չենք զլանար ըսելու թէ յիշեալ վարչութեան
սրբազան եւ առաջին պարսքը՝ դաստիարակութեան՝ եւ հա-
մանունսն դաստիարակութեան վրայ ամենայն լրջութեամբ հոգս
սանելն է :

Ազգ մը վերակազմելն ու դաստիարակութեան համանմանու-
թիւն սալը միեւնոյն նշանակութիւնն ունի . վասն զի Ազգային
բնաւորութիւնն ձեւացնողը դաստիարակութիւնն է , եւ եթէ այն
ալ միակերպ սկզբամբ չաւանդրվի պատանեկին , կարելի չէ
համանման ձեւ յուսալ յայնմանէ : Վերջի դարերէս ի վեր՝ Հայ
Ազգն այս վիճակին մէջ ընկղմեալ՝ կորսնցուց բոլորովին իւր
Ազգային բնաւորութիւնը՝ մանաւանդ ըստ բարոյականին , ինչպէս
զգեսն ըստ նիւթականին . եւ ահա այս դաստիարակութեան պա-
կասութիւնը , կամ լաւ եւս՝ անհամանմանութիւնն էր պատճառ ,
որ այս Ազգին գլխէն այնչափ թշուառութիւններ անցան , եւ
հետեւեցին ձգեցին աւերումն եւ կործանումն :

Գուցէ փոքր ինչ երկայն խօսեցանք դաստիարակութեան վրայ
բայց ինչ կրնանք ընել առանց անոր , եւ ո՞ր բանին մէջ մարդս
անոր չկարօտի . յառաջմանէ ըսինք թէ Օսմանեան Տէրութեան
ու հպատակեալ Հայոց օգուտները մեր փափաքած միութենէ միայն
կախում ունին , եւ չենք վախճար կրկնելու թէ նա միայն կարող
է մատակարարել . վասն զի չսեսանք եւ չկայ Թրքասանի մէջ
Քրիստոնէ ուրիշ Ազգ մը , որ Հայոց պէս հաւատարիմ միանգա-
մայն գործունեայ ըլլայ :

Ուստի ալ ինչ պարսք ունիմք օգուտները մի ըստ միողէ յիշելու ,
եթէ այս Ազգը միանայ ու դաստիարակութիւնն իրեն առաջին
դրօշն համարի !

Օգուտ չէ Օսմանեան Տէրութեան , երբ որ այս Ազգն իրեն առ-

սնին ամէն գործերը, եւ մինչեւ դասասաններն անգամ ինքը վնոելու արտօնութիւնն ունենայ, եւ իւր Համազգեաց ընդհանուր տեսչութեամբն՝ Կառավարութիւնն անհանգստութենէն ու ձանձրութենէն զերծ պահէ !

Օգուտ չէ, երբոր Հայն իր կրօնական ու աշխարհական վարչութիւնը մասնաւորելով՝ կրօնից ազատութիւնն իրօք հաստատէ, եւ յուզմանց ու երկպառակութեանց ալ վերջ մը տալով՝ առիթ չձգէ, որ յանուն կրօնակցութեան օտարազգիք ելնեն ու Տէրութեան շփոթութիւն եւ աղետ պատճառեն !

Օգուտ չէ Օսմանեան Տէրութեան, երբ որ Հայերը *բանի մը նմանի*, ու այլ եւ այլ Տէրութեանց պաշտպանութեանը կամ անոնց դրօշին տակը մտնելու չդիմեն !

Օգուտ չէ, երբ որ Հայերն իրենց դպրոցները բարեկարգեն եւ ուսմանց ու գիտութեանց ամէն նիւղերը զարգացնելով՝ Կառավարութեան բազմատեսակ պիտոյիցը համար՝ հարկաւոր եղած անձիւնք պատրաստեն, եւ զինքն օտարաց կարօտութենէն ազատելէն յետոյ՝ Տէրութեան գանձին ալ խնայութիւն պատճառեն !

Օգուտ չեն, երբ որ Հայերն իրենց Ազգայնոցը բնական երկիրներուն հետ վարչական առնչութեամբ կանօնաւոր հաղորդակցութիւն ունենան, եւ այն տեղերուն տուրքերն ու այլ եւ այլ կարգադրութիւններն հսկելով՝ Տէրութեան եկամուտներն անհաւատարմաց նանկերէն ապահովցնեն ու Տէրութեան գանձին հասուցանելու պատասխանատուութիւնը վրանին առնեն. այն երկիրներուն յափշտակութիւններն ու անիրաւութիւններն արգիլեն. տառապանաց եւ հարստահարութեանց առիթները վերցնեն. բնակչաց ապօրինաւոր ընթացքը զսպեն. երկրին հարստութեան նամբան դիւրացնելով երկրագործութիւնը ծաղկեցնեն !

Արեւելիք՝ մանաւանդ Օսմանեան Ասիոյ մէջ հաղորդակցու-

քիւններն ըստ ամենայնի դադարման մէջ են չըսելու համար՝
համարենք թէ խիստ դժուար եւ անհասնելի կացութեան մէջ են :
Ապագան անցեալին վնասակար դժուարութենէն ազատելու հա-
մար՝ անհնարակ Հայոց միութիւնը, որ առ հարկի ստիպեալ է
հոգս սանիլ՝ հարկաւոր եղած հաղորդակցութեանց միջոցը մտա-
ծելու. ասոնք Օսմանեան Տէրութեան օգուտ չեն :

Օգուտ չէ Օսմանեան Տէրութեան, երբոր Հայերն իրենց դաստի-
արակութիւնը համանման սկզբան վրայ հիմնելով՝ Ռուսասա-
նի, Պարսկաստանի եւայլն երկիրներու բնակիչ Հայոց վրայ ալ՝
(իրենց բազմաթուութեան արտօնութեամբ) բարոյապէս ազդե-
ցութիւն ունենան, ու նոցա բոլորեցունց համակրութիւնն ստա-
նալով, Ազգային ըզնհանրական ամէն խնդիրներն իրենք լուծ-
են, իրենք կարգադրեն եւ իրենք վաւերացրնեն ! Ստուգիւ չենք
գիտեր թէ Հայուն ստորնութենէն ինչ վաստկեր է Կառավարու-
թիւնը մինչեւ ցայսօր, բայց անոր բարձրութենէն քաղվելիք մեծ
օգուտներն անուրանալի են՝ մանաւանդ Եւրոպական նկատմամբ :

Հայոց մէջ շատ մեծատուն անձիւնք, Ազգային կտակ ըրած ասեմ-
նին, չեն գիտեր թէ ինչպէս կարգադրեն որ իրենց կտակը ապահով
մնայ. կտակները Հայ Ազգին եւ անոր ընդհանրութեանը բարոյա-
կան օգտին համար եղած են մինչեւ ցայժմ, այսուամենայնիւ
մինչեւ հիմայ այնպիսի կտակ մը չկայ, որ ուղղակի Օսմանեան
երկրին մէջ բնակող Հայոց յանձնըված լինի անոր մասակարա-
րութիւնը : Յանգամեր որոնք է, մի թէ Օսմանեան Հայերն այլ-
եւայլ երկիրներու Հայերէն պակաս սրամիտ են, կամ թէ ի նոցա-
նէ պակաս այժխոյժ ունին... ո՛չ ո՛չ. Օսմանեան Հայոց յանգամ-
եր միայն սոյն է, որ խախտուտ եւ անհաստատ կացութեան մէջ
են, այսինքն՝ բանի մը նմանութիւն չունին, այսինքն՝ ոչինչ են,
վասն զի միութիւն չունին, վասն զի բաժանեալ վիճակի մէջ

են, վասն զի իրենց արդի վիճակը Տէրութեան կողմէն վաւերացեալ է, որ անհաստատութենէ եւ չգոյութենէ ուրիշ նշանակութիւն մը չունի . եւ մէկ խօսքով Օսմանեան Հայոց համար Ազգութիւն չկայ՝ այլ միայն քանի մի կրօնական խմբերու անմիութիւն, այսինքն խռովութեանց եւ յուզմանց ժողովասեղի, որ կտակօղին առջեւ՝ չէ թէ միայն անապահովութեան՝ այլեւ իրական կորստեան երկիր մըն է Թուրքասանը. վասն զի այս աւուր կրօնական խմբերը՝ կրնան վաղը խմբաց խմբեր ըլլալ, եւ այնպէս նդակոսոր հանել Ազգին ընդհանրութեանը նուիրեալ գումարը : Իսկ Ազգը եթէ որ միանայ եւ միութեամբը կտակօղաց վստահութիւնը գրաւելու վիճակին մէջը որ գտնուի՝ օգուտ չէ Թրքասանի, օգուտ չէ ուսմանց եւ արհեստից, եւ վերջապէս օգուտ չէ Օսմանեան Տէրութեան :

Սոյն ոճով, Հայոց ընդհանրութեան վերաբերեալ եկամտից ամփոփութիւնը եւ զանոնք շահաւէտելու եւ մասակարարելու պատճառներ՝ եթէ Օսմանեան Հայոց յանձնըլի, կարծենք թէ միջոց մը չկայ որ Թրքասանի զարգացման չնպաստէ, վասն զի մեծ վարչութեան կարօտը եկամտից շահաւէտութիւնն ուրիշ կերպիւ չլինիր, եթէ ոչ՝ նամբայներ, գործարաններ եւ իջեւաններ շինելով, երկրագործութիւնը ծաղկեցնելով, երբեւեկութեան եւ վանառեաց արութեան ղիւրին միջոցներ հնարելով : Ասոնց ամէնն, որ Հայոց վերանորոգութենէն կամ միութենէն կախում ունին՝ օգուտ չեն Օսմանեան Տէրութեան :

Վերջապէս օգուտ չէ երբ որ եկեղեցականը վարչութեան կողմանէ իրեն պիտոյից ուօնիկն՝ ամիսը կամ տարին անգամ մի ըստ արժանոյն ընդունելով՝ ինքզինքը միայն խաղաղութեան եւ հանդարտութեան միջնորդ ընելու պարտապի, փոխանակ Քրիստոնէութեան անվայել գծութեանց մէջ իյնալու, որ շատ անգամ քահա-

նան անոց մէջ մտած է իր չփառորութենէն ստիպեալ, յորմէ թէ Ազգին եւ թէ Տէրութեան անհնարին դժուարութիւններ ծագած են :

Անշուշտ ասոնք եւ ասոնց նման մեծամեծ օգուտներ են, որ օրինաւոր եւ համանման դաստիարակութեան շնորհիւր միայն պիտի վայելեն թէ Տէրութիւնը եւ թէ բնակիչները. եւ եթէ Հայոց միութիւնը կարենայ այս սրբազան Պատօսնը լրջութեամբ վարել, Ասուծոյ եւ Տէրութեան առջեւ պարզ երես կրնայ կենալ, իսկ եթէ ոչ՝ միութեան հարկաւորութիւն չունիմք, եւ այսօրուրնէ կրնամք ըսել՝ թէ Հայր պարզերես ծնաւ ու սելերես մեռաւ :

Այսու ամենայնիւ յուսահատութեան պատճառ մըն ալ չունիմք, վասն զի Հայերն Ասիոյ մէջ իրենց բնակակից Ազգերէն շատ վեր կարծած եմք : Այս Ազգին անցեալն ալ, որ նե՛սի պէս սլացաւ գնաց, այս աւուր վիճակին պէս՝ անուշ եւ համակրական ազդեցելիւն մը տուած է մեզ եւ ամէն Հայասիրաց : Զգենք ուրեմն այն յիշատակութիւններն իրենց փառախառն թշուառութեանց մէջ, եւ յուսանք որ Հայերն իրենց ընդարձակ աւերակացը լռիկ՝ բայց սրնջուն խրատէն օգտելով պիտի օգտին այսուհետեւ. վասն զի Հայն անցեալէն ասկէց աւելի օգուտ մը չկրնար քաղել :

Հայուն յանցանքը միայն այն է, որ Եւրոպացոց հետ ունեցած առնչութիւնը *ակնածութեամբ* ընելով, քաղաքականութեամբ՝ ներկայ դարէս բաւական ետ է մնացած : Սակայն ինքր գիտէ որ յուսաւորութեան եւ բարօրութեան առաջին եւ ամենամեծ միջոցները յաղորդակցութեան յանախութենէն առաջ եկած են. եւ եթէ իւր միութեամբը համանման դաստիարակութեամբ ալ զարգանայ, անշուշտ ստիպենէն առաջ եկած *հետն* ու *նախանձը*, *իւնկահաւանութիւնն* ու *փոքրոգութիւնը*, *ասեղութիւնն* ու *անսարքերութիւնը* մէկ դի ձգելով, *ուսման* եւ *գիտութեանց* պիտի պարապի

Եւ բուն իր զաւակներէն՝ ուսուցիչ, աշխարհակենցաղ, քաղա-
քագէտ, գրագէտ եւ օրէնսդիր պիտի պատրաստէ իրեն :

Ասոնք են ահա, Միութեան ընելիքը եւ պատշօնը . ասոնք են
Ազգին եւ Տէրութեան օգտակար միջոցները, լուսաւորութեան եւ
մարդկային պատրուց պահանջմունքը. եւ մէկ խօսքով Թրփասանի
վերանորոգութեան սէրը, որ Օսմանեան Հայոց սրբազան պատրփ
մըն է Ասուծոյ եւ Տէրութեան առջեւ :

Բայց շնորհանք վերջի բարեւնուս հետ անգամ մըն ալ ամենէն
հարկաւորը կրկնելու, որ բնական սովորութիւն մըն է ամենայն
անձանց յիշեցնել՝ մանաւանդ մնաս բարովի ասեն :

Ներելի է մեզ կարծել թէ Հայոց արդի վիճակը հաստատ հիման
վրայ չէ, եւ եթէ այսպէս շարունակի՝ օրսօրէ տկարանալով
ահագին անկման պիտի մօտենայ : Հայ եկեղեցականաց բազմա-
թիւ ու կրթեալ մասը, տարակուս չունիմք որ պիտի ջանայ՝ մա-
նաւանդ ձեռնտու լինի մեր առաջարկութեան, վասն զի իրեն
սրբազան պատրաստութիւնը հանաչօղ կրօնաւորը չէ կարօղ իր
կրօնը սիրել առանց իր Ազգը սիրելու. բայց մեր կարծեօքը մաս
մը կրօնաւորք ալ պիտի ջանան արգելել Հայոց Ազգային միու-
թիւնը... բայց վնայ այն անարժան եւ ազգեաց կրօնաւորաց, որ
փոխանակ չորս միլիօն ժողովրդեան օրհնութիւնն ընդունելու՝
անիծից ամաններու պէս պիտի գարշանան Ազգին առջեւ . վնայ
անոնց որ աշխարհական վարչութիւնը ձեռքէ չհանելու պատ-
նառաւ՝ հոգեւորապէս հովուելու ժողովուրդ ալ չպիտի գտնեն
փոքր ժամանակէն յետոյ : Վասն զի երբ միութիւն չկայ այս
դարուս մէջ, գալ դարուն Հայ ալ չկայ. ԶԻ ԶԻՔ ՓՐԿՈՒԹԻՒՆ
ԱՐՏԱՔՈՅ ՄԻՈՒԹԵԱՆ :

Հայաստե՛ր Գաղղիացի

D. S. A. de N***

ՆՈՐԱՏԻՊ ՄԱՏԵԱՆՔ

Ի ՍՄԻՆ ՏՊԱՐԱՆԻ

Գին կազմեալ եւ անկազմ օրիանաց.

	Ֆր.	«.
Փոքր Բառարան Արդեան Հայերէն ի Տանիկ եւ ի Ֆռանսերէն լեզու.....	6	«
Բառգրքակ Հայ. ի Տան. եւ ի Ֆռանս. լեզու...	4	
Պատմութ. Նախնեաց վանառականութեան Թարգմանութիւն Տ. Յօհաննու Յովակիմեան.	«	«
Սաղմոս փոքրադիր, պատկերազարդ, քղթակազմ	3	«
— Հասարակ կազմ.....	3	50
— Նոյն. ոսկեգոծ.....	4	«
— Միջակ կառեպաս.....	5	«
— Նոյն. ոսկեգոծ.....	8	«
— Ազնիւ կազմ.....	10	«
— Գերազնիւ.....	12	«
Փեղիքս եւ Պաշիկէ (վիպասանութիւն) քղթա.	3	«
— Նոյն. հասարակ կազմ.....	4	«
— Ազնիւ թուղթ եւ ազնիւ կազմ.....	8	«
Նարեկ մեծադիր, կազմեալ.....	3	«
— Փոքրադիր, պատկերազարդ. կազմ ոսկեգոծ..	6	«
— Կառեպաս ազնիւ կազմ ոսկեգոծ.....	10	«
Պատարան Հայկազն Մանկանց. բազմապատկեր, ինը մասի բաժանեալ: Ամբողջն	6	«
— Նոյն. Առաջին եւ երկրորդ մաս: Առանձին	«	75
Ընդարձակ Թուարանութիւն Պարօն Սիմէօնի Միխայէլեան. 2 հաս. գին կազմեալ հասորոյ	6	«

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ

Աւետարան փոքրադիր, — Գրաքառ եւ բազմապատկեր.

ՓԱՐԻՉ. — ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱՄԵԱՆ
Paris. — Typographie Arménienne de Walder, rue Bonaparte, 44.

23

